

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار

فاطمه جمیلی کهنه‌شهری^{۱*}، زینب نادى^۲

(تاریخ دریافت: ۹۱/۱۲/۲۲، تاریخ پذیرش: ۹۲/۲/۲۴)

چکیده

امروزه، دوسوگرایی ارکان مختلف زندگی انسان‌ها را دربرگرفته و رواج آن به مسئله‌ای اجتماعی تبدیل شده است. برای ریشه‌یابی و کشف خاستگاه این مسئله بررسی گذشته تاریخی آن ضروری می‌نماید. در این میان، دوران قاجار به دلیل اینکه در معرض چالش ارزش‌های سنتی و مدرن قرار داشته است، می‌تواند مولد انواع دوسوگرایی در بطن خود باشد. بنابراین، این مسئله براساس مشاهدات سفرنامه‌نویسان انگلیسی - که در آن زمان با مردم و به‌ویژه دربار مراودات زیادی داشتند - بررسی شده است.

جامعه آماری این پژوهش شامل تمام سفرنامه‌های انگلیسی‌هایی است که در دوره قاجار به ایران سفر کرده‌اند که از میان آن‌ها ۳۴ سفرنامه به‌عنوان نمونه (با نمونه‌گیری هدفمند) انتخاب شده است. شناسایی انواع دوسوگرایی روان‌شناختی و جامعه‌شناختی با کمک رویکرد

۱. استادیار علوم اجتماعی، دانشگاه الزهرا

۲. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه الزهرا

nadi200980@yahoo.com

نوع‌شناسی مرتون در نظریه «دوسوگرایی جامعه‌شناختی» او صورت گرفته است. همچنین، به کمک روش‌های بررسی تاریخی و تحلیل محتوا، این انواع شناسایی و دسته‌بندی شده است. براساس یافته‌های تحقیق، در این سفرنامه‌ها به همه شش نوع دوسوگرایی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی، به جز نوع سه، اشاره شده است. بیشترین موارد مشاهده‌شده دوسوگرایی جامعه‌شناختی به نوع پنج (ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی) اختصاص داشته که در «رفتار منحرفانه» (دوسوگرایی روان‌شناختی) تجلی یافته است. در مرتبه بعدی، نوع شش دوسوگرایی جامعه‌شناختی (مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی) که بیشتر به تقلید دربار از سبک زندگی غربی اختصاص داشته است، قرار می‌گیرد. دوسوگرایی‌های یادشده بیشتر در میان «پایگاه ایرانیان و طبقه بالا» و در «عرصه فرهنگی - سیاسی» و در دوران «ناصرالدین شاه» و سپس «فتحعلی شاه» قاجار مشاهده شده است. با توجه به تحلیل محتوای سفرنامه‌ها، ویژگی خاص ساختار اجتماعی - فرهنگی دوران قاجار در رواج دوسوگرایی‌ها تأثیر داشته است.

واژه‌های کلیدی: دوسوگرایی جامعه‌شناختی، دوسوگرایی روان‌شناختی، نوع‌شناسی مرتون، عصر قاجار، پایگاه و نقش، عرصه، ساختار اجتماعی، ساختار فرهنگی، سفرنامه‌های انگلیسی.

۱. طرح مسئله

در *دایرةالمعارف جامعه‌شناسی*، دوسوگرایی^۱ یا به تعبیری دوگانگی^۲ «تناقض پایا و حل‌نشده میان احساسات و ایده‌های مثبت و منفی نسبت به یک شخص یا یک وضعیت» معرفی شده است (Sharma, 1992: 33). رواج ابعاد منفی دوسوگرایی در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی قابل مشاهده و پیگیری است و به مسئله‌ای اجتماعی تبدیل شده؛ به طوری که نتایج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۸۲ در ۲۸ استان کشور حاکی از فزونی یافتن اعتقاد مردم به کاهش انصاف، صداقت و راستگویی و پایبندی به قول و قرار از یک سو و وجود دورویی، تظاهر، تقلب، کلاهبرداری، چاپلوسی و... از سوی دیگر است (محسنی، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲). در پژوهش کتبی و ویلت (۱۳۵۶: ۵۴-۵۷) ضمن اشاره به دوگانگی بیان در فرهنگ مردم ایران، مسئله دوگانگی عامل به وجود آمدن نابسامانی‌هایی در نتایج پژوهش‌ها به‌ویژه تحقیقات پرسش‌نامه‌ای دانسته شده است. اورنسون (۱۳۷۰: ۲۷ و ۳۶) عامل قدرت و فشار در

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

گروه را یکی از عوامل اصلی ایجاد رفتارهای دوگانه متابعت و عدم متابعت از شخص صاحب‌نفوذ می‌داند. در حوزه بهداشت نیز جمیلی (۱۳۸۲: ۲۲۱-۲۲۲) هژمونی مصرف پرچرب در حال انتقال را عامل اصلی دوسوگرایی اجتماعی نظر و عمل شناسایی کرده است. در معماری زمان قاجار نقش‌نمایی یافت می‌شود که از یک‌سو وحدانیت و از سوی دیگر شرک را به نمایش می‌گذارند (بازرگان، ۱۳۴۳: ۲۷۸).

در پیگیری خاستگاه دوسوگرایی به تاریخ گذشتگان گریز می‌زنیم؛ زیرا تردیدی نیست که پیوستگی شگرفی میان حوادث امروز و دیروز و فردای جهان هست و امروز آبستن وقایع و مسائل فرداست (نفیسی، ۱۳۶۴: ۴). بسیاری از اندیشمندانی (آبراهامیان، ۱۳۸۸؛ فوران، ۱۳۷۷؛ نراقی، ۱۳۸۳؛ کدی، ۱۳۷۵) که درباره تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران قلم‌فرسایی کرده‌اند، از دوگانگی و دوسوگرایی ایرانیان در آثار خود چشم‌پوشی نکرده و این مسئله را یکی از بزرگ‌ترین ضربه‌ها بر پیکر تاریخ ایران دانسته‌اند.

در دوران قاجار، ایران در گردباد تغییر و جابه‌جایی دست‌وپا می‌زند و شاهد یک بحران درهم‌تنیده سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیکی است که آلتوسر^۳ آن را «تعیین مرکب^۴» می‌نامد. در این دوران بحران‌زا نمودهایی مانند کشاکش و چالش میان سنت و مدرنیته رخ می‌نماید و روابط دیالکتیکی موجود میان فرهنگ، سیاست و اقتصاد وابسته، ساختارهای بیرونی کنترل و واکنش‌های درونی مقاومت را می‌طلبد (فوران، ۱۳۷۷: ۱۶۷ و ۳۲۳) و بین زمامداران حکومت و مردم رابطه‌ای یک‌طرفه و مبتنی بر زور و تعصب شکل می‌گیرد (نجفی و حقانی، ۱۳۸۷: ۷۵). تمام این تحولات دوران قاجار را به یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی تبدیل کرده که تناقض‌ها و تعارض‌های زیادی را در دامن خود پرورانده است؛ به همین دلیل مناسب‌ترین و پرفایده‌ترین دوران تاریخی برای مطالعه دوسوگرایی به‌شمار می‌آید. این بررسی مستلزم استفاده از منابع و اسناد تاریخی است. در این میان، سفرنامه‌ها از اهمیت زیادی برخوردارند. از سوگیری‌های نویسندگان سفرنامه‌ها درباره مسائل مختلف کشور مقصد نمی‌توان غفلت کرد؛ اما سفرنامه‌ها همان‌طور که قابلیت‌ها و والایی گوهر ذاتی ایرانی را ستوده‌اند، به همان نسبت نیز از معایب و به‌ویژه دوسوگرایی ایرانیان فراوان نگاشته‌اند. از مسافران مختلفی که در دوره قاجار با دلایل و مأموریت‌های مختلف به ایران سفر کرده‌اند، سفرنامه‌نویسان انگلیسی اهمیت بسیاری دارند و اغراق نیست اگر بگوییم نقش و جایگاه انگلستان در تاریخ روابط خارجی

ایران قابل قیاس با دیگر دولت‌ها نیست؛ به گونه‌ای که این روابط بر اوضاع داخلی و روابط خارجی کشور ایران به‌ویژه در دو سده اخیر عاملی تأثیرگذار و بی‌رقیب بوده است (نائیبان، ۱۳۷۲: ۱۸). به این ترتیب، سفرنامه‌های انگلیسی برای بهره‌برداری انتخاب شدند.

همان‌طور که بررسی‌ها نشان می‌دهد ما با کمی اطلاعات تجربی سازمان‌یافته و ابهامات بسیار زیادی در چگونگی انواع دوسوگرایی‌ها به‌ویژه با نگاه جامعه‌شناختی روبه‌رویم. بنابراین، برآن شدیم تا با نگاهی جامعه‌شناختی، دوسوگرایی‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناختی دوران قاجار را از ابتدای سلطنت قاجارها (با پادشاهی آغامحمد خان قاجار)^۵ تا فروپاشی سلطنت این خاندان (با پادشاهی احمد شاه قاجار)^۶ شناسایی، نوع‌شناسی و سپس تجزیه و تحلیل جامعه‌شناختی کنیم. این انواع با رصد کردن دوسوگرایی‌ها در میان گروه‌ها و طبقات مختلف جامعه قاجار و همچنین در بین عرصه‌های مختلف صورت پذیرفته است. به این ترتیب، مقاله حاضر با هدف شناسایی، نوع‌شناسی و تجزیه و تحلیل دوسوگرایی جامعه‌شناختی ایرانیان در سفرنامه‌های انگلیسی‌ها در دوره قاجار، به این سؤال پاسخ می‌دهد: «دوسوگرایی‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی ایرانیان در سفرنامه‌های انگلیسی دوره قاجار شامل چه انواعی است؟».

۲. پیشینه تجربی

با مرور گزارش‌های پژوهشی که در عرصه‌های مختلف به‌وسیله پژوهشگران داخلی^۷ و پژوهشگران خارجی (Caron, 2010; Ayntas & Angus, 2009; Willson, Shaey & Elder, 2003; Weingardt & Fingerman, 2000 & 2002; Roginsky, 2010; McMullin & Connidis, 2006; Briditt & Hay, 2004) انجام شده است و همچنین یافته‌های کتاب‌های تاریخی^۸ مشخص می‌شود که به‌صورت ضمنی و گاه آشکار به وجود دوسوگرایی در اغلب عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... اشاره شده است؛ اما واکاوی‌ها نشان می‌دهند درباره این مسئله اجتماعی و انواع آن پژوهشی صورت نگرفته و همچنین داده‌های آماری دسته‌بندی‌شده‌ای از وجود این مسئله اجتماعی در خاستگاه تاریخی آن موجود نیست.

۳. پیشینه نظری

اگرچه مبحث دوسوگرایی را جامعه‌شناسان کلاسیک مانند امیل دورکیم (۱۳۷۷)، پاره‌تو (به نقل از آرون، ۱۳۷۷)، مارکس (۱۳۸۷ و ۱۳۸۸)، وبر (۱۳۸۷)، زیمل (۱۳۷۳) و دیگر جامعه‌شناسان مانند پارسنز (۱۹۵۷)، باومن (۱۹۹۱)، گیدنز (Merton, 1916)، اسملسر (۱۹۹۸)، بوردیو (۱۹۸۴)، دارندورف (Cockerham, 2001)، گافمن (۱۹۶۷) و... مطرح کرده‌اند، مطرح شدن دوسوگرایی در مباحث جامعه‌شناسان کلاسیک به صورت تلویحی است. جامعه‌شناسان دیگر نیز اگرچه سعی کرده‌اند به تفصیل به این بحث بپردازند، نکات نظری آن‌ها درباره دوسوگرایی در چالش با نظریه دوسوگرایی رابرت مرتون است. مسلّم است که رابرت مرتون پایه‌گذار اندیشه دوسوگرایی در جامعه‌شناسی به‌طور مبسوط است. با این استدلال، نگارندگان برای پیگیری اهداف خود از نظریه و نوع‌شناسی مرتون به‌عنوان چارچوب مفهومی تحقیق استفاده کرده‌اند.

۴. نظریه دوسوگرایی رابرت مرتون

موضوع «دوسوگرایی جامعه‌شناسانه»- که در اواسط دهه ۱۹۵۰ تا اواسط دهه ۱۹۷۰ مرتون آن را مطرح کرد- ادامه نوشته‌های مرتون درباره روان‌شناسی اجتماعی در دوره معین ۱۹۴۰م است (گروترز، ۱۳۷۸: ۱۰۵). مرتون معتقد است اگرچه نوع روان‌شناختی و جامعه‌شناختی دوسوگرایی در عمل با یکدیگر پیوند دارند، دراصل دوسوگرایی جامعه‌شناختی منشأ اصلی دوسوگرایی روان‌شناختی است (همان، ۷). در نظریه جامعه‌شناختی دوسوگرایی، به فرایندهایی پرداخته می‌شود که ساختار اجتماعی به کمک آن‌ها شرایطی را به وجود می‌آورد که دوسوگرایی در پایگاه‌ها و یا در مجموعه پایگاهی ویژه و نقش‌های مربوط به آن پایگاه‌ها و در آن شرایط رشد می‌کند (همان‌جا). با توجه به این مباحث، مرتون دوسوگرایی جامعه‌شناختی را به دو معنا تعریف می‌کند:

۱. گسترده‌ترین معنا: به انتظارهای هنجاری ناموافق با نگرش‌ها، باورها و رفتارها معطوف می‌شود که این‌ها به پایگاه یا مجموعه‌ای از پایگاه‌ها در جامعه منسوب‌اند (همان، ۶).

۲. محدودترین معنا: به انتظاراتهای هنجاری ناموافقی که با نقشی منفرد در پایگاهی منفرد آمیخته است (همان‌جا).

به این ترتیب، او دوسوگرایی جامعه‌شناختی را به شش نوع (همان، ۸-۱۲) تقسیم می‌کند:
- نوع اول: دوسوگرایی جامعه‌شناختی به محدودترین حالت آن برمی‌گردد که همان معنای اصلی «انتظاراتهای هنجاری متضاد و ناسازگار»^۹ با یکدیگر است که به‌طور اجتماعی، در مورد نقش اجتماعی مربوط به یک پایگاه اجتماعی واحد تعریف و معین شده است. برای مثال، در نقش روان‌درمانی پزشک که او را هم به دوری کردن آشکار از بیمار و هم به‌نوعی مهربانی به او وادار می‌کند. در این حالت اصلی دوگانگی، دارندگان پایگاه در رابطه اجتماعی ویژه‌ای که دارند با تقاضاهای متناقض روبه‌رو می‌شوند؛ اما از آنجایی که این‌گونه هنجارهای متضاد نمی‌توانند هم‌زمان در یک رفتار ظاهر شوند، در «رفتارهای نوسانی»^{۱۰} بروز می‌کنند. رفتارهایی مانند بی‌تفاوتی و همدردی (همان، ۸).

- نوع دوم: دوسوگرایی در گسترده‌ترین حالت آن یعنی «تضاد و ستیز منافع یا ارزش‌ها»^{۱۱}؛ به‌طوری که دوسوگرایی به‌صورت انتظاراتهای هنجاری ناموافق و متضاد- که به پایگاه اجتماعی یا مجموعه پایگاهی مربوط است- برمی‌گردد و دراصل ستیز ارزش‌ها و منافع درون «مجموعه پایگاهی» را شامل می‌شود. برای مثال، بین پایگاه دنیوی و اخروی (مذهبی) افراد ستیزه‌هایی وجود دارد که برای همه آشناست و به بروز «احساس‌های متناقض و رفتار سازشکارانه» منجر می‌شود (همان، ۹).

- نوع سوم: دوسوگرایی در «تضاد و ستیز بین نقش‌های متعدد و مرتبط با یک پایگاه ویژه» است. برای مثال، موقعیت استاد دانشگاه در سازمان پژوهشی ممکن است نقش‌های متعدد همبسته با آن پایگاه را داشته باشد؛ مانند نقش آموزشی، نقش پژوهشی، نقش اداری و... این درحالی است که نه‌تنها مقتضیات نقش‌های گوناگون وابسته به یک پایگاه (مانند زمان، نیرو و...) ممکن است با هم متفاوت باشند؛ بلکه انواع نگرش‌ها، ارزش‌ها و فعالیت‌های لازم نیز ممکن است با یکدیگر ناسازگار باشند (همان، ۱۰).

- نوع چهارم: دوسوگرایی جامعه‌شناختی به «ارزش‌های فرهنگی متناقض اعضای یک جامعه» مربوط می‌شود. چنین ارزش‌های ناسازگاری به پایگاه ویژه‌ای منتسب نیست؛ بلکه

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

هنجارهایی است که از همگی اعضای جامعه انتظار می‌رود آن‌ها را رعایت کنند (مانند راستگویی و میهن‌دوستی) (Merton, 1976: 10-11)؛ برای مثال: راستگویی بهترین روش است.

اما، کسب، کسب است و اگر کاسب پنهان‌کاری نکند، آدم احمقی است (Lynd, 1939 به نقل از Merton, 1976: 10-11).

- نوع پنجم: دوسوگرایی جامعه‌شناختی در قالب «گسیختگی بین آرزوهایی که از نظر فرهنگی معین شده و روش‌های تحقق این آرزوها که به‌طور اجتماعی ساختار یافته است»، به‌وجود می‌آید. مرتون معتقد است از یک‌سو عدم تلاقی بین القاها و آرمان‌های فرهنگی و از سوی دیگر راه‌هایی که ساختار اجتماعی به‌منظور تحقق آن‌ها به‌وجود آورده، ستیز بین فرهنگی و ساختار اجتماعی است (Ibid, 8-12).

- نوع ششم: در افرادی شکل می‌گیرد که در دو یا چند جامعه زندگی کرده‌اند؛ مانند مهاجران که از نظر اجتماعی در تحرک هستند و به‌سوی «مجموعه‌های متفاوتی از ارزش‌های فرهنگی» کشیده شده‌اند. برای نمونه، علاوه‌بر مهاجران^{۱۲} می‌توان به درون‌کوچندگان و «انسان‌های حاشیه‌نشین»^{۱۳} (از نظر فرهنگی) و افرادی که تحت تأثیر گروه‌های مرجع هستند نیز اشاره کرد (Merton, 1976: 8-12). البته، به‌دلیل اینکه معمولاً قرار گرفتن در معرض مجموعه متفاوت ارزش‌های فرهنگی عامل ایجاد تعارض و تضاد هم می‌شود، در این نوع، افراد با تفاوت و تعارض ارزش‌های فرهنگی مواجه می‌شوند (Ibid, 12).

۵. روش پژوهش

روش این پژوهش نوع‌شناسی^{۱۴} یا گونه‌شناسی^{۱۵} (ببی، ۱۳۸۱: ۳۹۲) است. چارچوب مفهومی برای شناسایی انواع دوسوگرایی در سفرنامه‌های انگلیسی دوره قاجار از نوع‌شناسی مرتون اخذ شده است. دوسوگرایی جامعه‌شناختی مرتون شامل شش نوعی است که برابری ساختارهای جامعه است. از سوی دیگر، هریک از انواع دوسوگرایی جامعه‌شناختی خود را در رفتارها، باورها و نگرش‌های افراد جامعه بروز می‌دهند (دوسوگرایی روان‌شناختی). اگرچه نوع‌شناسی رفتارهای حاصل از دوسوگرایی (دوسوگرایی روان‌شناختی) از نظر مرتون مغفول مانده، او در

دو مورد (نوع اول و دوم و نیز به صورت ضمنی در نوع پنجم) به این رفتارها اشاره کرده است. در موارد باقی‌مانده به کمک مباحث مرتون و کاوش‌های نظری به رفتارشناسی پرداخته و توانسته‌ایم دوسوگرایی انواع چهار و شش را نشان دهیم (جدول‌های ۱-۵).

این پژوهش با استفاده از روش تاریخی به کاوش در «سفرنامه‌ها» پرداخته، سپس با روش تحلیل محتوا اطلاعات و داده‌ها را تحلیل کرده است. جامعه آماری این پژوهش شامل سفرنامه‌های غیرایرانی است که از سال ۱۱۷۴ش (آغاز سلطنت قاجاریه با پادشاهی آغامحمد خان قاجار) تا اواخر سال ۱۳۰۴ش (پایان سلطنت خاندان قاجاریه با پادشاهی احمد شاه قاجار) به ایران سفر کرده و برآیند مشاهدات خود را در قالب سفرنامه به نگارش درآورده‌اند. پس از بازبینی‌های مکرر در مخزن‌های کتابخانه ملی، ۳۵۴ سفرنامه به‌عنوان جامعه آماری پژوهش شناسایی شد و درنهایت با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند (هولستی، ۱۳۷۳؛ رایف و دیگران، ۱۳۸۱؛ کریپندورف، ۱۳۸۳) ۳۴ جلد کتاب سفرنامه به‌عنوان نمونه انتخاب و بررسی شد.

جدول ۱ دامنه دوسوگرایی‌ها و نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی

دوسوگرایی	دوسوگرایی جامعه‌شناختی	انواع	دامنه دوسوگرایی
روان‌شناختی «روز در رفتار»	انتظارهای هنجاری متناقض ^{۱۶}	نوع ۱	محدودترین معنا «نوع اصلی» یک پایگاه و یک نقش
رفتار نوسانی ^{۱۷}	ستیز ارزش‌ها در مجموعه پایگاهی ^{۱۸}	نوع ۲	گسترده‌ترین معنا «انواع فرعی» مجموعه پایگاهی فرد
---	ستیز نقش‌های متعدد ^{۲۰}	نوع ۳	
رفتار سازشکارانه ^{۱۹}	تناقض و ناسازگاری ارزش‌های فرهنگی ^{۲۱}	نوع ۴	تمام افراد جامعه
رفتار ناهمیارانه ^{۲۲}	تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی ^{۲۳}	نوع ۵	
رفتار منحرفانه ^{۲۴}	مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی ^{۲۵}	نوع ۶	

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

جدول ۲ مؤلفه‌ها و شاخص‌های دوسوگرایی جامعه‌شناختی

انواع دوسوگرایی جامعه‌شناسی	تعریف	معرف‌ها (شاخص)
(نوع ۱) انتظارهای هنجاری متناقض	انتظارهایی که به‌طور اجتماعی درمورد نقش اجتماعی و ویژه مربوط به یک پایگاه اجتماعی واحد تعریف شده است.	رفتار شخصی و غیرشخصی
(نوع ۲) ستیز ارزش‌ها در مجموعه پایگاهی	انتظارهای هنجاری و ارزشی ناموافقی که به پایگاه یا به مجموعه پایگاه افراد مربوط می‌شود.	ستیز بین ارزش‌های پایگاه دنیوی و اخروی (مذهبی) افراد
(نوع ۳) ستیز نقش‌های متعدد	انتظارهای هنجاری، ارزشی، نگرشی متضاد مربوط به نقش‌های متعدد وابسته به یک پایگاه	استاد دانشگاه با نقش‌های چندگانه آموزشی، پژوهشی، اداری و ...
(نوع ۴) تناقض و ناسازگاری ارزش‌های فرهنگی	ارزش‌هایی که ساختار اجتماعی آن‌ها را در جامعه درونی کرده؛ اما در مقیاس وسیعی با هم در تناقض به‌سر می‌برند.	تناقض در میان ارزش‌های نهاد خانواده و نهاد کسب و کار (اقتصاد)
(نوع ۵) تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی	گسیختگی آرزوهایی که از نظر فرهنگی معین شده و راه و روش‌های تحقق این آرزوها که به‌طور اجتماعی ساختار یافته است.	تأکید بر هدف «ثروتمندی» بدون تأکید بر روش‌های نهادی کسب ثروت که عامل بزه‌هایی مثل رشوه می‌شود (کوزر و روزنبرگ، ۱۳۸۷: ۴۵۵).
(نوع ۶) مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی	پذیرش ارزش‌ها توسط افراد، از گروه‌هایی که عضو آن‌ها نیستند.	انسان‌های حاشیه‌نشین، مهاجران، افراد تحت تأثیر گروه مرجع

(Merton, 1976:7-12)

جدول ۳ مؤلفه‌ها و شاخص‌های دوسوگرایی روان‌شناختی

معرف (شاخص‌ها)	تعریف	دوسوگرایی روان‌شناختی (بروز در رفتار)
(نوع ۱) رفتار نوسانی (merton, 1976: 8)	حرکت بین دو قطب مثبت و منفی، حضور هم‌زمان حالات، تکانه‌ها، خواست‌ها و گرایش‌های متضاد یا مانع‌الجمع در رفتار (هیلگارد، ۱۳۸۸: ۶۹۷ و ۷۰۱).	مقرراتی بودن و بی‌بندوباری (Merton, 1976-1978)
(نوع ۲) رفتار سازش‌گرانه	رفتارها و کردارهایی که موجود زنده برای تطبیق، سازش و هم‌نوایی خود با شرایط محیطی انجام می‌دهد (پیازده، ۱۳۸۵): مانند رفتار سازش‌کارانه دینی (مداهنه و مصانعه) (فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، ۴/ ۳۴۹: مطهری، ۱۳۸۵: ۱۷/ ۲۴۸).	میگساری، غیبت، احتکار، قسم دروغ، سازش با حاکمیت جبار از روی مصلحت
(نوع ۴) رفتار ناهمیارانه	رفتاری که براساس انتخاب عقلانی به دنبال نفع فردی است (جوادی یگانه، ۱۳۸۷: ۱۳۴).	راستگویی و پنهان‌کاری
(نوع ۵) رفتار منحرفانه	مجموعه رفتارها و اعمالی که مغایر با ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهای اکثریت جامعه بوده و بیشتر افراد آن را نادرست تلقی کنند (سروستانی، ۱۳۸۷: ۳۳-۳۴ به نقل از نتر، ۱۹۸۴ و هریشی، ۱۹۷۳؛ ستوده، ۱۳۸۹: ۳۵-۳۶).	تملق و چاپلوسی، رشوه، نقض عهد، دورویی
(نوع ۶) رفتار مقلدانه	رفتارهایی که از طریق مشاهده، پیروی و همان‌سازی از رفتار فرد یا گروه دیگر پرداخته (باندروا، ۱۳۷۲: ۲۷-۳۰): مانند تقلید در فرهنگ که شامل مادی و معنوی است (روح‌الامینی، ۱۳۷۱: ۲۴).	ابزار و وسایل، آداب و رسوم، سیاست، قوانین و... (همان).

جدول ۴ مؤلفه‌ها و شاخص‌های پایگاه و نقش

مقوله: پایگاه نقش	پایگاه	مجموعه پایگاهی	نقش	مجموعه نقشی	
گروه‌رئیس	تصاحب موقعیتی در نظام اجتماعی به وسیله افرادی که قرار گرفتن آن‌ها در چنین موقعیت‌ها انتظارات معین می‌طلبد (گروترز، ۱۳۷۸: ۱۲۶).	ترکیبی از موقعیت‌های جداگانه که در نظام اجتماعی به افراد واگذار می‌شود (همان).	رفتاری که از انتظارات الگویافته متناسب به موقعیت فرد در جامعه ناشی می‌شود (همان).	هر پایگاه دربرگیرنده تعدادی از نقش‌هاست که در ارتباط با انواعی از مکمل‌های آن پایگاه ایفا می‌شود (همان).	
	استاد دانشگاه	مرد- کاتولیک- پدر	محقق	همکار، کارمند، همسر	
	خانم خانه‌دار	زن- جمهوری‌خواه-	معلم	دانشجو، فرزند	
	ایرانی	مادر	مدیر	کارمند دستگاه اداری، همکار	
	آمریکاییان	استاد دانشگاه- مرد سفیران- پرستان	پدران	کارمند سیاسی، همکار دانشگاهی	

(گروترز، ۱۳۷۸: ۱۲۹)

جدول ۵ مؤلفه و شاخص‌های عرصه‌ها

مؤلفه	تعریف	معرف (شاخص) شماره ۱	معرف (شاخص) شماره ۲
<p>« تولید اجتماعی روابط عینی به‌سر می‌برند و بین آن‌ها تبادل ارتباط و برهم‌کنشی وجود دارد (ریترز، ۱۳۸۰: ۷۲۴).»</p>	<p>میدان‌ها و فضاهای زندگی اجتماعی که در شبکه‌ای از روابط عینی به‌سر می‌برند و بین آن‌ها تبادل، ارتباط و برهم‌کنشی وجود دارد (ریترز، ۱۳۸۰: ۷۲۴).</p>	شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - سیاسی	حکومت، دولت، قوه قهریه، قوانین، اعتقادات، خلیقات، آداب و رسوم، هنجارها و...
		شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - نظامی	نیروهای مسلح، فرماندهان، سربازان، رده‌ها، عادات و آداب، عقاید، ارزش‌ها، هنجارها و...
		شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - اجتماعی	مردم، گروه‌ها، رهبران گروهی، روابط فردی، ارزش‌ها، عادات، هنجارها، عقاید و...
		شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - سیاسی (سیاست خارجی)	معاهدات، روابط، دیپلماسی، عرف، هنجارها، خلیقات و عادات و...
		شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - اقتصادی	تولید، توزیع، فروش، مالیات، عادات و آداب، ارزش‌ها، هنجارها و...
		شبکه‌ای از روابط عینی و تبادل فضاهای فرهنگی - مذهبی (دینی)	ارزش‌ها، باورها، عرف، خلیقات، تعالیم دینی، دستورات دینی، تکلیف‌ها، آیین‌ها، هنجارهای دینی و...

۶. چگونگی روند شکل‌گیری دوسوگرایی در ساختارها

۶-۱. رویکرد ساختار اجتماعی و ایجاد دوسوگرایی از نگاه مرتون

از دیدگاه مرتون، ساختار اجتماعی در روابط پیچیده‌اش مهم‌ترین عامل شکل‌دهنده به رفتارها و انتخاب‌های افراد جامعه است (گروشرز، ۱۳۷۸: ۱۲۵). مرتون ساختار اجتماعی را «[...] مجموعه متشکلی از روابط اجتماعی می‌داند که عضو جامعه یا گروه به انجای گوناگون در آن قرار دارد.» (همان‌جا). مرتون جنبه‌های تحلیلی بیشتر فنی نظریه ساختار اجتماعی را به دو سطح تقسیم می‌کند:

۱. ساختار اجتماعی کلان که شامل ساختار طبقاتی، ساختار قدرت سیاسی، سازمان های اجتماعی و قوانین مکتوب می شود (سطح کلان ساختار اجتماعی).

۲. محیط اجتماعی که شامل الگوهای روابط شخص با شخص دیگر است که در آن افراد به طور مستقیم رو در روی هم قرار می گیرند (سطح خرد ساختار اجتماعی) (همان، ۱۳۵-۱۴۰).

یکی از مهم ترین نقاط پرفوت تحلیلی نظریه مرتون، پایگاه- نقش است؛ به طوری که «پایگاه و نقش افراد» به عنوان واسط و میانجی میان سطح کلان و خرد عمل می کنند و از طریق آنهاست که کلان ساختارها رفتارها را شکل می دهند (همان، ۱۳۸). طبق دیدگاه مرتون، برای فهم تضادها و تناقض ها و همچنین تشخیص رفتار افراد جامعه دوره قاجار، نتیجه بررسی سطوح مختلف ساختارهای اجتماعی و فرهنگی این دوره مورد توجه قرار می گیرد.

۲-۶. ساختار اجتماعی دوره قاجار

در دوران قاجار، ساختار قدرت سیاسی در سطح کلان مانند منظومه ای است که در مرکز یک هسته اصلی و در پیرامون عناصری قرار گرفته است که هر یک کارکردی متناظر به جایگاه خویش در کل منظومه دارد. در طراحی هندسی، هسته مرکزی چنین منظومه ای را شاه تشکیل می دهد و طبقات اجتماع هر یک به میزان دوری و نزدیکی به مبدأ و منشأ قدرت به گونه ای ویژه استقرار می یابند و به تناسب از تمام مزایای قدرت بهرمنند می شوند (حسینی گلسفیدی، ۱۳۷۵). مجموعه این عناصر با یکدیگر اغلب تحت تأثیر رابطه یک سویه از بالا به پایین مشاهده می شوند (همان جا). در سلطنت قاجاریه، قانون چیزی بیش از تصمیم های خودسرانه قانون گذار (یعنی شاه) نیست. در چنین اوضاعی، مفهوم قانون و هنجار هجو و زائد می شود و هرچیزی ممکن است به عنوان مجموعه ای از قواعد و مقررات عمومی وجود داشته باشد و در آن تغییراتی پیش بینی ناپذیر اتفاق افتد و این دقیقاً همان معنای لفظی استبداد و حکومت خودکامه است (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۱۱۵).

۳-۶. ساختار فرهنگی و ایجاد دوسوگرایی از نگاه مرتون

ساختار فرهنگی مجموعه متشکلی از ارزش‌های هنجاری است که بر رفتار حاکم بوده و بین افراد یک اجتماع یا گروه معین مشترک است (گروثرز، ۱۳۷۸: ۱۲۲). مرتون بین «ارزش‌های اصلی» (مثل کیش، عقیده و ایدئولوژی)، «گد» (ساختار ارزشی علوم خاص) و «اهداف فرهنگی» (رویارویی مردم یک کشور در هر زمان) از یک‌سو و «هنجارهای نهادی» از سوی دیگر تمایز قائل می‌شود و معتقد است که این هنجارها شکل‌های مفصل‌تری هستند که در آن‌ها ارزش‌های اصلی اجرا می‌شوند تا بر رفتار اجتماعی تأثیر بگذارند (همان‌جا). در نظر مرتون، مؤلفه‌های فنی همان فرهنگ مادی و مؤلفه‌های اجتماعی هم همان فرهنگ معنوی است (همان، ۱۲۳).

۴-۶. ساختار فرهنگی دوره قاجار

در دوره قاجار، برقراری رابطه با کشورهای خارجی به واسطه شکست در جنگ، انجام معاهدات سیاسی و اقتصادی، سفرهای شاهان و شاهزادگان، فرستادن سفیران به دربارهای خارجی و برعکس، فرستادن افراد برای کسب دانش و فنون و... انجام می‌گرفت که پیامدش ایجاد تغییراتی در حوزه معنوی فرهنگ بوده است (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱/ ۱۲۵). درباره ساختار ارزشی علوم خالص (یا همان کد)، در دوران قاجار فرهنگ معنوی از نوع ساختار دانشی خالص وجود نداشت و بیشتر اتخاذی از علوم و فنون کشورهای خارجی بود.

درباره ارزش‌های اصلی دوره قاجاریه بایست به مهم‌ترین مرجع آن، یعنی دین و عرف رجوع کرد. یکی از مهم‌ترین القائنات عقیدتی که موجب سازش مردم با نهاد سیاست می‌شد، حق الهی پادشاهان یا همان فره ایزدی آنان بوده است (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۷۳؛ فوران، ۱۳۷۷: ۲۲۱).

اهداف فرهنگی مجموعه اهدافی است که ساختار اجتماعی آن‌چنان دست‌یابی به آن‌ها را تلقین می‌کند که به دست آوردن آن‌ها برای افراد جامعه به آرزو و رؤیا تبدیل می‌شود. قدرت و ثروت از مهم‌ترین اهداف فرهنگی در ساختار اجتماعی قاجار است؛ درحالی که

بر چگونگی به دست آوردن این اهداف تأکید نمی‌شود (حکمی، ۱۳۸۸؛ لمبتون، ۱۳۷۵؛ شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸).

هنجارهای نهادی شده به معنای آن دسته از قوانین بنیادی است که بعدها قانون اساسی نام گرفت؛ اگرچه در دوران اسلامی شریعت مجموعه گسترده‌ای از قوانین و مقررات مدنی و کیفری را عرضه کرده بود، این قوانین تا زمانی قابل اجرا بود که با خواست حکومت در تعارض قرار نمی‌گرفت (لمبتون، ۱۳۷۵: ۷۶-۷۷ و ۱۱۶). در شرایط عادی براساس ساختار اجتماعی کلان و ساختار فرهنگی که شرح آن گذشت، ایرانی در برابر تمام ویژگی‌های جامعه خود مصداق «اندکی میزان آنی، اندکی موزون این، اندکی میزان خود شو، تا شوی موزون خویش» را پیش چشم دارد و رفتار می‌کند و روابط خود را با دیگران شکل می‌دهد. مطلق‌نگری در تاریخ سیاسی چند سال اخیر ایران به مثابه پدیده‌ای فراگیر در تمام سطوح جامعه رخنه کرده و خلق و خوی افراد و روابط بین آن‌ها را در همه ارکان تحت تأثیر قرار داده است (همان، ۷۷-۷۸).

۷. یافته‌ها

جدول ۶ توزیع فراوانی و درصد دوسوگرایی جامعه‌شناختی برای کل عصر قاجار

درصد تجمعی	درصد	فراوانی	دوسوگرایی جامعه‌شناختی
۸/۲	۸/۲	۶۵	انتظارهای هنجاری متناقض (نوع ۱)
۲۲/۱	۱۳/۸	۱۰۹	تناقض ارزش در مجموعه پایگاهی (نوع ۲)
۲۶/۶	۴/۶	۳۶	ناسازگاری ارزش‌های فرهنگی (نوع ۴)
۸۲/۸	۵۶/۱	۴۴۳	تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی (نوع ۵)
۱۰۰	۱۷/۲	۱۳۶	مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی (نوع ۶)
	۱۰۰	۷۸۹	کل

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

براساس نتایج به‌دست‌آمده، بیشترین فراوانی (۴۴۳) با ۵۶/۱ درصد مربوط به نوع پنجم دوسوگرایی جامعه‌شناختی (تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی) است. پس از نوع پنجم، بیشترین درصد فراوانی مربوط به نوع ششم (مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی) با ۱۷/۲ درصد و سپس به نوع دوم (تناقض ارزش در مجموعه پایگاهی) با ۱۳/۸ درصد اختصاص دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد کمترین میزان دوسوگرایی در این دوره مربوط به نوع اول (انتظارهای هنجاری متناقض) با ۸/۲ درصد و نوع چهارم (ناسازگاری ارزش‌های فرهنگی در جامعه) با ۴/۶ درصد بوده است.

جدول ۷ توزیع فراوانی و درصد دوسوگرایی روان‌شناختی برای کل عصر قاجار

دوسوگرایی روان‌شناختی	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
رفتار نوسانی	۶۵	۸/۲	۸/۲
رفتار سازشکارانه	۱۰۹	۱۳/۸	۲۲/۱
رفتار ناهمیارانه	۳۶	۴/۶	۲۶/۶
رفتار منحرفانه	۴۴۳	۵۶/۱	۸۲/۸
رفتار مقلدانه	۱۳۶	۱۷/۲	۱۰۰
کل	۷۸۹	۱۰۰	

از آنجایی که برون‌داد هریک از انواع دوسوگرایی جامعه‌شناختی نوع خاصی از رفتار (دوسوگرایی روان‌شناختی) است، در دوران قاجار بالاترین میزان دوسوگرایی روان‌شناختی به رفتار منحرفانه با ۵۶/۱ درصد مربوط است. بعد از رفتار منحرفانه، بالاترین میزان دوسوگرایی روان‌شناختی را رفتار مقلدانه با ۱۷/۲ درصد و رفتار سازشکارانه با ۱۳/۸ درصد به خود اختصاص داده است. در نهایت، پایین‌ترین میزان رفتار دوسوگرا در دوران قاجار مربوط به رفتار ناهمیارانه با ۴/۶ درصد و رفتار نوسانی با ۸/۲ درصد است.

جدول ۸ توزیع فراوانی و درصد انواع مختلف رفتارهای مربوط به دوسوگرایی روان‌شناختی کل عصر قاجار

انواع دوسوگرایی روان‌شناختی	انواع رفتار منحرفانه	فراوانی	درصد
رفتار نوسانی	مقرراتی بودن و بی‌بندوباری	۱۴	۱/۸
	همدردی و بی‌تفاوتی	۴	۰/۵
	عشق و نفرت	۲	۰/۳
	خوش‌سلوک و وحشی	۳	۰/۴
	سنتی و مدرن	۲	۰/۳
	جذب و دفع	۶	۰/۸
	رفتار شخصی و غیرشخصی	۵	۰/۶
	نقض عهد	۱۳	۱/۶
	تناقض نظر با عمل	۵	۰/۶
	خوشایندی و ناخوشایندی	۳	۰/۴
رفتار سازشکارانه	سایر	۸	۱/۰
	میگساری	۵۸	۷/۴
	مصلحت‌اندیشی	۲۳	۲/۹
	غیبت	۲	۰/۳
	احتکار	۳	۰/۴
	ریا	۶	۰/۸
	نزول	۶	۰/۸
	قمار	۳	۰/۴
	ریا	۵	۰/۶
	سایر	۳	۰/۴
رفتار ناهمیارانه	اظهار واقعیت - مبالغه و اغراق	۱۲	۱/۵
	دورویی - روراستی	۳	۰/۴
	تظاهر به فقر - ثروتمندی	۱	۰/۱
	تقیه - انقلابی	۵	۰/۶
	اظهار واقعیت - تظاهر	۴	۰/۵
	وطن‌پرستی - خودخواهی	۲	۰/۳
	بیگانه‌ستیزی - شیفتگی به بیگانه	۱	۰/۱
	اظهار واقعیت - تمارض	۱	۰/۱
	راستگویی - دروغ	۶	۰/۸
	درستکاری - زدوبند	۱	۰/۱
رفتار منحرفانه	تملق و چاپلوسی	۷۷	۹/۸
	دروغ	۴۶	۵/۸
	خیانت	۱۵	۱/۹
	توطئه (مکر و نیرنگ)	۹۱	۱۱/۵
	رشوه	۱۰۶	۱۳/۴
	مبالغه و اغراق	۷	۰/۹
	تمارض	۲	۰/۳
	قسم دروغ	۱۴	۱/۸
	دورویی	۳۱	۳/۹
	نقض عهد	۱۲	۱/۵
رفتار مقابله‌ای	تظاهر	۴۲	۵/۳
	عناصر مادی فرهنگ	۴۷	۶/۰
	عناصر معنوی فرهنگ	۸۹	۱۱/۳
کل	۷۸۹	۱۰۰	

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

در اعمال برآمده از رفتارهای دوسوگرایانه، رشوه با بالاترین فراوانی (۱۰۹) و ۱۳/۴ درصد، توطئه (مکر و نیرنگ) با فراوانی ۹۱ و ۱۱/۵ درصد، چاپلوسی با فراوانی ۷۷ و ۹/۸ درصد، تقلید از عناصر معنوی فرهنگی با فراوانی ۸۹ و ۱۱/۵ درصد و میگزاری با فراوانی ۵۸ و ۷/۴ درصد بیشتر از موارد دیگر دیده شده است. پس از این‌ها، تقلید از عناصر معنوی با فراوانی ۴۷ و ۶/۰ درصد، دروغ با فراوانی ۴۶ و ۵/۸ درصد، تظاهر با فراوانی ۴۲ و ۵/۳ درصد، دورویی با فراوانی ۳۱ و ۳/۹ درصد و مدهانه با فراوانی ۲۳ و ۲/۹ درصد از رفتارهای دوسوگرا را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۹ توزیع فراوانی و درصد دوسوگرایی در طبقات (گروه‌ها) و پایگاه‌ها در کل دوران قاجار

طبقه - پایگاه	قشرها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
طبقه بالا (هیئت حاکم)	شاهان	۶۷	۸/۵	۸/۵
	نخبگان مرکزی حکومت	۲۴۶	۳۱/۲	۳۹/۷
	نخبگان محلی حکومت	۱۳۵	۱۷/۱	۵۶/۸
طبقه متوسط	قشر متوسط رو به بالا	۱۰۲	۱۲/۹	۶۹/۷
	قشر متوسط رو به پایین	۴۲	۵/۳	۷۵/۰
طبقه پایین	قشر پایین	۲۱	۲/۷	۷۷/۷
پایگاه مقامات مذهبی	مقامات مذهبی	۱۰	۱/۳	۷۹/۰
پایگاه ایرانیان	ایرانیان	۱۴۱	۱۷/۹	۹۶/۸
پایگاه زنان ایرانی	زنان عامه و معمولی	۱۶	۲/۰	۹۸/۹
	زنان متمسب به قشر بالا	۹	۱/۱	۱۰۰
کل	کل	۷۸۹	۱۰۰	

برپایه یافته‌های جدول بالا، بیشترین دوسوگرایی جامعه‌شناختی و رفتار برآمده از آن (دوسوگرایی روان‌شناختی در میان طبقه بالا: هیئت حاکم) با فراوانی ۴۴۸ و ۵۶/۸ درصد است. در میان طبقه متوسط، گروه متوسط رو به بالا با ۱۲/۹ درصد بالاترین میزان دوسوگرایی را به خود اختصاص داده است. در میان طبقات مختلف و به همان نسبت گروه‌های مختلف، طبقه پایین کمترین میزان دوسوگرایی (۲/۷ درصد) را به خود اختصاص داده است. در میان

پایگاه‌هایی که سفرنامه‌نویسان به آن‌ها اشاره کرده‌اند، کمترین میزان دوسوگرایی به پایگاه مقامات مذهبی با $1/3$ درصد تعلق دارد. به‌طور کلی، ایرانیان با $17/9$ درصد دارای دوسوگرایی بوده‌اند که اگر دقت شود، این مقدار دوسوگرایی تقریباً با میزان دوسوگرایی طبقه متوسط ($17/1$) برابری می‌کند.

جدول ۱۰ توزیع فراوانی و درصد دوسوگرایی در عرصه‌های مختلف در کل دوره قاجار

عرصه‌ها	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
فرهنگی - سیاسی	۳۹۲	۴۹/۷	۴۹/۷
فرهنگی - اجتماعی	۱۷۱	۲۱/۷	۷۱/۴
فرهنگی - مذهبی	۱۳۴	۱۷	۸۸/۳
اجتماعی - سیاسی	۲۹	۳/۷	۹۲/۰
فرهنگی - اقتصادی	۱۰	۱/۳	۹۳/۳
فرهنگی - سیاسی (سیاست خارجی)	۱۹	۲/۴	۹۵/۷
فرهنگی - نظامی	۳۴	۴/۳	۱۰۰
کل	۷۸۹	۱۰۰	

برپایه نتایج، بیشترین فراوانی (۳۹۲) و درصد (۴۹/۷) دوسوگرایی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی مربوط به عرصه فرهنگی - سیاسی است و پس از آن، عرصه فرهنگی - اجتماعی با بالاترین میزان فراوانی (۱۷۱) و درصد (۲۱/۷) دارای دوسوگرایی است. عرصه فرهنگی - مذهبی با ۱۷ درصد، عرصه فرهنگی - نظامی با $4/3$ درصد و عرصه اجتماعی - سیاسی با $3/7$ درصد در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند. کمترین میزان دوسوگرایی در عرصه فرهنگی - اقتصادی با $1/3$ درصد و پس از آن در عرصه فرهنگی - سیاسی (سیاست خارجی) با $2/4$ درصد مشاهده می‌شود.

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

جدول ۱۱ توزیع فراوانی و درصد دوسوگرایی در دوره‌های زمانی سلطنت پادشاهان مختلف قاجار

نام پادشاهان	فراوانی	درصد	درصد تجمعی
ناصرالدین شاه	۳۸۵	۴۸/۸	۴۸/۸
فتحعلی شاه	۲۳۴	۲۹/۷	۷۸/۵
محمدعلی شاه	۲۵	۳/۲	۸۱/۶
مظفرالدین شاه	۳۲	۴/۱	۸۵/۷
محمد شاه	۵۱	۶/۵	۹۲/۱
احمد شاه	۶۲	۷/۹	۱۰۰
کل	۷۸۹	۱۰۰	

نتایج حاکی از آن است که دوسوگرایی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه بیشترین میزان فراوانی یعنی ۳۸۵ و ۴۸/۸ درصد را به خود اختصاص داده است. پس از پادشاهی ناصرالدین‌شاه، دوران پادشاهی فتحعلی شاه قاجار با ۲۹/۷ درصد، دوران حکومت احمد شاه با ۷/۹ درصد و محمد شاه با ۶/۵ درصد بیشترین دوسوگرایی‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. کمترین میزان دوسوگرایی هم به دوران پادشاهی مظفرالدین شاه با ۴/۱ درصد و محمدعلی شاه با ۳/۲ درصد برمی‌گردد.

جدول ۱۲ توزیع فراوانی و درصد مشاهده دوسوگرایی‌ها به وسیله سفرنامه‌نویسان به تفکیک منصب (یا شغل)

دوسوگرایی جامعه‌شناختی و روان‌شناختی مشاهده شده			شغل سفرنامه‌نویس
فراوانی	درصد	درصد تجمعی	
۵۱۹	۶۵/۸	۶۵/۸	مأموران سیاسی - سفیران
۸۳	۱۰/۵	۷۶/۳	مأموران نظامی
۱۰	۱/۳	۷۷/۶	مأموران مذهبی
۱۲	۱/۵	۷۹/۱	محققان و جهانگردان
۲۰	۲/۵	۸۱/۶	معلمان
۱۴۵	۱۸/۴	۱۰۰	پزشکان
۷۸۹	۱۰۰		کل

از کل ۷۸۹ مورد دوسوگرایی مشاهده شده توسط سفرنامه‌نویسان انگلیسی، ۵۱۹ مورد (حدود ۶۵/۸ درصد) توسط مأموران سیاسی یا سفیران انجام گرفته است. با اینکه تعداد پزشکان انگلیسی وارد شده به ایران در دوره قاجار تقریباً برابر با مأموران نظامی انگلیسی و حتی کمتر از آن‌ها (یعنی چهار نفر) است، ۱۸/۴ درصد (۱۴۵ مورد) دوسوگرایی‌ها در زمان قاجار به وسیله آن‌ها دیده شده است. پس از آن‌ها، مأموران نظامی با فراوانی ۸۳ و ۱۰/۵ درصد بیش از سایر گروه‌ها دوسوگرایی‌ها را گزارش کرده‌اند. ۲۰ مورد دوسوگرایی‌ها (۲/۵ درصد) توسط معلمان استخدام شده در دربار ظل‌السلطان دیده شده که در مقایسه با افرادی که در منصب محقق با ۱۲ مورد دوسوگرایی (۱/۵ درصد) و مأمور مذهبی با ۱۰ مورد دوسوگرایی (۱/۳ درصد) مشاهده شده‌اند، بیشتر است.

۸. تحلیل داده‌ها

۸-۱. سلطه ساختار قدرت بر تمام ارکان ساختار اجتماعی دوران قاجار

ساختار قدرت سیاسی در سطح کلان در دوران قاجار مانند منظومه‌ای است که در مرکز از یک هسته اصلی (شاه) و در پیرامون عناصری از طبقات مختلف تشکیل شده‌اند و هریک به میزان دوری و نزدیکی به مبدأ و منشأ قدرت (یعنی شاه) می‌توانند به میزان ویژه‌ای از تمام مزایای قدرت بهره‌مند شوند (حسینی گلسفیدی، ۱۳۷۵). مرتون معتقد است وجود چنین شرایطی در جامعه و در ساختار قدرت باعث می‌شود افراد برای به دست آوردن خدماتی معین تلاش کنند. در این تکاپو، آن‌ها برای رسیدن به چنین خدماتی در به کارگیری و استفاده از منابع مشروع یا نامشروع (هنجار یا ناهنجار) حق انتخاب دارند (گروثرز، ۱۳۷۸: ۱۶۱). به تعبیر مرتون، همین ساختار اجتماعی است که وسایل لازم را برای ساخت و به اجرا درآوردن انتخاب‌های مشروع و نامشروع در اختیار افراد قرار می‌دهد (همان، ۱۸۷). در جامعه دوره قاجار، افراد از یک سو تحت تأثیر ارزش‌های اصلی (دین و ایدئولوژی) جامعه‌ای هستند که بر انتخاب اهداف مشروع و وسایل مشروع رسیدن به آن اهداف تأکید دارد و از سوی دیگر به دلیل ضعف در حاکمیت و همچنین داشتن سرگذشت تاریخی خاص، با محدودیت کسب منابع مشروع برای رسیدن به اهداف

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

مشروع روبه‌رویند (همان، ۱۶۰-۱۶۱). همچنین، دارای ساختار قدرتی است که جز وسایل نامشروع برای رسیدن به اهداف را در بطن خود نپروانیده است. در این وضعیت است که افراد به‌ویژه آن‌هایی که به رأس هرم قدرت نزدیک‌ترند، باید دست به انتخاب بزنند. آن‌ها در معرض فشارهای چندجانبه از سوی ساختار اجتماعی و ساختار فرهنگی هستند و ناهنجاری‌های بزرگ و یا ضد هنجاری خرد به‌تناسب بر نقش- رفتارها چیره می‌شود و انواع دوسوگرایی جامعه‌شناختی بروز می‌کند (همان، ۱۰۶).

۸-۲. انتخاب‌های هیئت حاکم قدرت قاجار براساس منابع انگیزه‌ساز در ساختارهای فشار استیجک‌مب^{۲۷} الگوی نظری مرتون را درباره پیوند بین الگوی نهادی و میزان انتخاب افراد گسترش داده است. او معتقد است عوامل مؤثر بر انتخاب‌های افراد از تعدادی منابع ساختاری مایه می‌گیرد که عبارت‌اند از:

۱. باورهای فرهنگی‌ای که از طریق آن‌ها اجتماعی شده‌اند: این افراد ناظران مستقیم محیط سیاسی هستند. حاکمان اصلی قدرت (شاهان و شاهزادگان) از ارزش‌های اصلی (دین و احکام) استفاده ابزاری می‌کنند و در عین اینکه از برخی احکام و عقاید آن بهره می‌گیرند، بقیه را فراموش و حتی انکار می‌کنند (دوگانگی شاهان نسبت به دین).

۲. نظام‌های پاداش که شامل تلاش برای به‌دست آوردن پایگاه اجتماعی است: ازدیدگاه مرتون، رفتار انسان‌ها (اگرچه نه به‌طور کامل) به‌وسیله ساختارهای پاداش تعیین و تنظیم می‌شود. عناصر منظومه قدرت ناظران شرایطی هستند که هرچه چاپلوسی برای شاهان بیشتر می‌شود، به همان نسبت نیز پاداش‌های قدرت، ثروت و منزلت برای افراد بیشتر است. مکر و نیرنگ در حق افراد باعث ترفیع مقام از وزارت به صدراعظمی می‌شود؛ اما خدمت به وطن و پیشبرد استقلال آن با حفظ صداقت مجازات مرگ را در پیش دارد. به این ترتیب و به‌واسطه کسب چنین اطلاعاتی، افراد به‌دنبال انواع راهکارهایی هستند که به هر قیمتی، منافع زیادی را در حیطه‌های قدرت، ثروت و منزلت کسب کنند.

۳. جست‌وجو برای احراز هویت اجتماعی از طرف گروه‌های مرجع: گروه مرجع در دوره قاجار افرادی هستند که رأس هرم حاکمیت را اشغال کرده‌اند. ازدیدگاه مرتون، کسانی که وابستگی‌های

نزدیک‌تری با این گروه دارند (البته نه به واسطه شایستگی‌های آن‌ها، بلکه به واسطه مسائل شخصی بین آن‌ها و شاهان)، برای پذیرش ویژگی‌ها و رفتارهای این گروه‌ها تمایل بیشتری دارند.

۴. نیاز به حفظ و ادامه زندگی: با توجه به چهار عامل تعیین‌کننده رفتار که در بالا به آن اشاره شد، اعضایی که در محدوده‌های اقماری منظومه قدرت هستند، به دلیل کمبودهای کارکردی منابع مشروع، از منابع نامشروع کارکردی - که جذابیت بیشتری برای رسیدن به اهدافشان دارد - استفاده می‌کنند؛ بنابراین برای نزدیک شدن هرچه بیشتر به مرکز منظومه (شاهان) و در نتیجه رسیدن به اهداف خاص خود، رفتارهای دوسوگرایانه بیشتر گسترش می‌یابد که همگی تحت تأثیر دوسوگرایی جامعه‌شناختی که در بافت ساختاری‌های هنجاری تنیده شده، به وجود آمده است (همان، ۹۹، ۱۰۶ و ۲۱۹).

۳-۸. شکل‌گیری منش اجتماعی دوسوگرا و انحرافی در ساختار قدرت

هیئت حاکم قاجار بر اثر قرار گرفتن در موقعیت اجتماعی خاص و انتخاب‌های مکرر مشابه (رفتارهای دوسوگرایانه)، کم‌کم دارای منش اجتماعی ویژه‌ای می‌شوند. این منش تحت تأثیر برخی ویژگی‌ها (مانند فشار اجتماعی یا اطلاعات خاص) تقویت می‌شود؛ به این ترتیب یک شیوه عمل پدید می‌آید و استوار می‌شود (گروترز، ۱۳۷۸: ۱۱۶). در چنین ساختاری، میل به واگرایی در ساختار قدرت زیاد می‌شود و افراد درصدد حذف یکدیگر برمی‌آیند. در نهایت، ساختار قدرت که از مهم‌ترین ارکان ساختار اجتماعی قاجاریه در سطح کلان است، دیگر ارکان (طبقات، سازمان‌ها، قوانین و غیره) را تحت نفوذ و سیطره خود می‌گیرد و منش به‌وجودآمده در این ساختار نیز در همه آن‌ها نفوذ می‌کند.

۴-۸. نفوذ دوسوگرایی از سطح کلان ساختار اجتماعی به سطح خرد (انعکاس منش از رأس هرم قدرت به سمت قاعده)

از دیدگاه مرتون، سودمندی انتخاب یک گزینه خاص یا تقویت آن تأسیسی اجتماعی به‌شمار می‌آید که بخشی از نظم نهادی است و همان نتیجه پیش‌بینی‌نشده رفتار فرد در ساختار

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

اجتماعی است (همان، ۱۴۴). به‌عبارتی، افراد گرداگرد منظومه قدرت با هر انتخابی که در پیگیری منابع و اهداف خود به آن دست می‌زنند، وجود و منش وضعیتی مشروع یا نامشروع را در ساختار اجتماعی تقویت می‌کنند و باعث می‌شوند درجات انتخاب در یک مدار بسته به‌صورت بازخوردی بر الگوهای نهادی (که در وهله اول شکل‌دهنده آن‌ها بودند؛ یعنی همان ساختارهای تعیین‌کننده رفتار) تأثیر گذارد و ساختار درهم‌ریخته و پریشانی مانند قاجار تقویت شود (همان، ۱۱۴ و ۱۴۴).

۵-۸. تأثیر نظام پاداش و مجازات صاحبان قدرت در ایجاد دوسوگرایی مردم (منطق اقتضا)

در زمان قاجار، مردم در سطوح پایین‌تر جامعه ناظران ساختار اجتماعی بودند که اعمال و رفتار سردمداران آن پر از انحراف، دوسوگرایی، آشفتگی، هرج و مرج، ناامنی، فساد و... بود. در این اوضاع است که چاره‌ای جز استفاده از منطق اقتضا نمی‌ماند؛ چنان‌که ساختار اجتماعی با چنین ویژگی‌هایی الگوهای شناختی، شابلون‌ها و قالب‌های اخلاقی می‌آفریند که سرشار از محیط و منطق ساختار اجتماعی است (فراستخواه، ۱۳۸۶). ایرانیان چاره‌ای جز سازگاری با محیط خویش ندارند. به تعبیر دیگر، رفتارهای دوسوگرایانه ایرانیان تحت تأثیر ساختار اجتماعی آن‌ها، به‌ویژه ساختار قدرت شکل می‌گیرد و از سوی دیگر، انتخاب هریک از آن‌ها سبب ایجاد و استحکام محیط اجتماعی دوسوگرایانه و درنهایت حفظ ساختار قدرت می‌شود (گروثرز، ۱۳۷۸: ۱۴۱).

۶-۸. عامل مهم و اصیل «پایگاه‌ها و نقش‌ها» در روند ایجاد و افزایش دوسوگرایی

در نظریه مرتون، ساختار مجموعه‌ای از روابط اجتماعی است که عضو جامعه یا گروه به‌شکل‌های گوناگون در آن قرار می‌گیرد (همان، ۱۲۵). درواقع، پایگاه و موقعیت افراد مرجع روابط آن‌ها در ساختار اجتماعی است. به این ترتیب، افراد در مجموعه و شبکه‌ای از نقش و پایگاه‌ها در ارتباط با هم قرار می‌گیرند و همان‌طور که در مباحث مربوط به ساختار بیان کردیم، از آنجایی که ساختار اجتماعی جایی است که ارتباط افراد در درون سیستم‌های اجتماعی صورت می‌پذیرد، پس جوهره ساختار همان پایگاه‌ها و نقش‌های افراد است. اما نقطه

پرفوت تحلیلی نظریه مرتون آنجاست که پایگاه و نقش مجاری ای میانجی قلمداد می‌شوند که از طریق آن‌ها کلان‌ساختارها رفتارها را شکل می‌دهند (همان، ۱۳۸) و سطح کلان‌ساختار اجتماعی به وسیله آن‌ها به سطح خرد ساختار اجتماعی یا همان روابط بینابینی افراد پیوند می‌خورد. در عصر قاجار نیز خصوصیات دوسوگرایانه از طریق ارتباط بین نقش‌ها و پایگاه‌های افراد از سطح کلان ساختار اجتماعی به سطح خرد وارد می‌شود. از سوی دیگر، تفاوت‌های اجتماعی در میان کسانی که در جایگاه‌های مختلف ساختار اجتماعی قرار دارند، موجب بروز علایق متمایز و ویژه می‌شود؛ چنان‌که برخی نقش‌ها دارای روابط مرکزی هستند و برخی دارای روابط اقماری؛ به این ترتیب در میان افرادی که درگیر یک مجموعه نقش هستند، تفاوت قدرت وجود دارد (گروثرز، ۱۳۷۸: ۱۳۹-۱۴۰). پایگاه اتابک اعظم ممکن نیست با پایگاه یک آهنگر شهری یکسان باشد؛ بنابراین تناسب علاقه‌ها و اهداف این دو نیز با یکدیگر متفاوت است. اتابک اعظم‌ها، وزیران، منشیان درباری و شاهزادگان نسبت به مرکز منظومه قدرت از ویژگی مرکزی‌تری برخوردارند. این افراد به نسبت نقش و پایگاه خود بیش از گروه‌های دیگر تحت تأثیر نظام پاداش و مجازات‌اند و در پی احراز هویت اجتماعی و کسب منابع و اهداف فرهنگی قدرت، ثروت و منزلت هستند؛ در نتیجه در مقایسه با گروه‌های دیگر دوسوگرایی بیشتری دارند. اما گروه‌های دیگر جامعه که نسبت به قدرت و ویژگی اقماری‌تری دارند، دوسوگرایی آن‌ها کمتر است. طبق دیدگاه استینچکمب، شاید مهم‌ترین عاملی که در آن‌ها سبب انتخاب رفتارهای دوسوگرایی می‌شود، همان «نیاز به حفظ و ادامه زندگی روزمره» باشد؛ به این دلیل که در ساختار متصلب قاجار کسانی که در پایگاه و نقش‌های طبقه بالا قرار دارند، در مقایسه با پایگاه‌ها و نقش‌های مربوط به طبقات متوسط، پایین و به‌طور کلی ایرانیان عادی دوسوگرایی بیشتری دارند.

۹. بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر، نوع‌شناسی و تجزیه و تحلیل دوسوگرایی جامعه‌شناختی در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار است. ظرفیت عظیم مسئله دوسوگرایی در جذب مشکلات بی‌شمار در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی یکی از مهم‌ترین عواملی است که پیگیری و جست‌وجوی

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

خاستگاه این مسئله اجتماعی را ضروری می‌نماید. در پیگیری خاستگاه دوسوگرایی، به تاریخ گذشتگان گریز زدیم و با نگاهی جامعه‌شناختی به کمک سفرنامه‌های انگلیسی‌ها، دوسوگرایی‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی دوران قاجار را از ابتدای سلطنت قاجارها تا انقراض آن (از ۱۲۱۰ق- ۱۳۴۴ق) بررسی کردیم و با استفاده از نظریه دوسوگرایی رابرت مرتون نوع‌شناسی و سپس مورد تجزیه و تحلیل جامعه‌شناختی قرار دادیم. شناسایی این انواع در میان گروه‌ها و طبقات و همچنین در بین عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، نظامی و اقتصادی صورت گرفته است.

نتایج تحقیق به این شرح است:

• نوع‌شناسی‌ای که مرتون از دوسوگرایی به دست داده، مربوط به جامعه آمریکا و محدوده سال‌های ۱۹۷۰م است؛ بنابراین نوع‌شناسی دوسوگرایی مرتون در دورانی صورت گرفته که فرایند مدرن و صنعتی شدن در جامعه غربی اتفاق افتاده است. همین امر سبب شده است به واسطه رشد و پیشرفت در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و... در نقش‌های متعدد تفکیک به وجود آید و افراد گاهی چندین نقش را که متعلق به یک پایگاه اجتماعی است اشغال کنند. اگرچه قرار گرفتن افراد در چنین موقعیت‌هایی پیشرفت‌های گوناگون را بازتاب می‌دهد، نشان‌دهنده به وجود آمدن پیچیدگی‌ها و گاه دردهایی برای افراد جامعه نیز است که یکی از آن‌ها «تعارض نقش‌ها» (نوع سوم دوسوگرایی) است؛ زیرا هریک از این نقش‌ها انجام وظایف و تعهداتی است که استاد دانشگاه ممکن است نتواند به‌طور مناسب از عهده آن‌ها برآید. در دوران سلطنت قاجارها (محدوده سال‌های ۱۲۱۰ق مقارن با سال‌های ۱۸۰۰م در اروپا، یعنی دوران کشورگشایی و جنگ و گریزهای کشورهای غربی برای به دست آوردن منابع و سرزمین‌های جدید) ایران صحنه آشوب و جنگ و گریز خودخواهانه قبایل مختلف برای در دست گرفتن قدرت سیاسی بود. در آن دوران، اقتصاد در ضعیف‌ترین شکل آن ظاهر شد و سیاست تحت تأثیر حکومت‌های استبدادی بود. در چنین اوضاعی، نقش‌ها به قدری محدود است که نمی‌توان از تفکیک نقشی سخن به میان آورد؛ اگرچه در هیئت حاکم دوران قاجار افراد بلندپایه‌ای بودند که نقش‌های آنان حتی به چهل نیز می‌رسید. اما از آنجایی که جامعه وضعیت پیش از قانون را سپری می‌کرد و استبداد به گونه‌ای بود که دارنده نقش‌های متعدد خودش مشخص می‌کرد چه نقشی را باید چگونه انجام دهد، اولویت با کدام نقش است و از

سوی دیگر حاکمیت در انجام دادن یا ندادن نقش‌ها ضمانت اجرایی داشته باشد؛ بنابراین در چنین ساختاری تعارض در نقش نمود ندارد. در پژوهش حاضر نیز به دلایلی که ذکر شد، نوع سوم دوسوگرایی جامعه‌شناختی در جامعه ایرانی دوره قاجار هیچ گونه مصداقی در سفرنامه‌های انگلیسی پیدا نکرد.

• از مجموع ۷۸۹ مورد دوسوگرایی جامعه‌شناختی، ۵ نوع شناسایی شده در سفرنامه‌ها عبارت‌اند از: نوع اول (انتظارهای هنجاری متناقض) با ۶۵ مورد فراوانی و ۸/۲ درصد؛ نوع دوم (تناقض ارزش‌ها در مجموعه پایگاهی) با ۱۰۹ مورد فراوانی و ۱۳/۸ درصد؛ نوع چهارم (ناسازگاری ارزش‌های فرهنگی) با ۳۶ مورد فراوانی و ۴/۶ درصد؛ نوع پنجم (تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی) با ۴۴۳ مورد فراوانی و ۵۶/۱ درصد؛ نوع ششم (مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی) با ۱۳۶ مورد فراوانی و ۱۷/۲ درصد از دوسوگرایی جامعه‌شناختی در سفرنامه‌های دوره قاجار را تشکیل می‌دهند. براساس نظریه مرتون، دوسوگرایی جامعه‌شناختی عامل اصلی دوسوگرایی روان‌شناختی است؛ بنابراین از مجموع ۷۸۹ مورد دوسوگرایی روان‌شناختی شناسایی شده در سفرنامه‌ها: رفتار نوسانی با ۶۵ مورد فراوانی و ۸/۲ درصد، رفتار سازشکارانه با ۱۰۹ مورد فراوانی و ۱۳/۸ درصد، رفتار ناهمیارانه با ۳۶ مورد فراوانی و ۴/۶ درصد، رفتار منحرفانه با ۴۴۳ مورد فراوانی و ۵۶/۱ درصد، رفتار مقلدانه با ۱۳۶ مورد فراوانی و ۱۷/۲ درصد از دوسوگرایی روان‌شناختی در سفرنامه‌های دوره قاجار را تشکیل می‌دهند.

• برپایه یافته‌های تحقیق، از مجموع ۷۸۹ مورد دوسوگرایی جامعه‌شناختی بالاترین میزان با ۵۶/۱ درصد و فراوانی ۴۴۳ مورد به نوع پنجم یعنی «تناقض و ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی» اختصاص دارد و به تبع آن «رفتار منحرفانه» بالاترین میزان را (۵۶/۱ درصد و با فراوانی ۴۴۳ مورد) در میان انواع مختلف دوسوگرایی روان‌شناختی داراست. در مرتبه دوم، نوع ششم دوسوگرایی جامعه‌شناختی یعنی «مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی» با فراوانی ۱۳۶ و درصد ۱۷/۲ بالاترین میزان را به خود اختصاص داده و به تبع آن «رفتار مقلدانه» با فراوانی ۱۳۶ مورد بالاترین میزان دوسوگرایی روان‌شناختی را دارد. البته، کشیده شدن دربار و گاه مردم به سمت این ارزش‌های متفاوت فرهنگی نشان‌دهنده تعارض و تضاد این ارزش‌هاست. برای مثال، تقلید عناصر دربار از سبک زندگی غربی را مردم و روحانیان و حتی

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

خود مسافران انگلیسی (آشکارا و پنهانی) اغلب مورد انتقاد و تمسخر قرار می‌دادند؛ زیرا این تقلیدها با ارزش‌های جامعه ایرانی و اسلامی در تعارض بود. سرانجام، «تناقض ارزش‌ها در مجموعه پایگاهی» یا همان نوع دوم دوسوگرایی جامعه‌شناختی با ۱۰۹ مورد فراوانی و ۱۳/۸ درصد از دوسوگرایی جامعه‌شناختی را داراست و به همین ترتیب، «رفتار سازشکارانه» با فراوانی ۱۰۹ (۱۳/۸ درصد) بعد از رفتار منحرفانه و مقلدانه قرار می‌گیرد. در نگاهی به پایگاه‌ها و طبقات عصر قاجار متوجه می‌شویم که انواع مختلف دوسوگرایی‌ها با ۵۶/۸ درصد بیش از سایر طبقات، در طبقه بالا یا همان هیئت حاکم قاجار دیده می‌شود و در میان این طبقات، گروه نخبگان مرکزی حکومت با ۲۴۶ مورد فراوانی (۳۱/۲ درصد) بالاترین میزان دوسوگرایی را در خود جای داده‌اند. طبقه متوسط با ۱۴۴ مورد فراوانی (۷۵/۰ درصد) دارای دوسوگرایی است که در این میان گروه متوسط رو به بالا با ۱۰۲ مورد فراوانی (۱۲/۹ درصد) بالاترین میزان را داراست. در میان پایگاه‌های مختلف، میزان دوسوگرایی پایگاه ایرانیان (که سفرنامه‌نویسان به‌طور کلی درباره همه ایرانیان آن را به‌کار برده‌اند) با فراوانی ۱۴۱ (و ۹۶/۸ درصد) بوده است.

- هرچه فاصله گروه‌ها و پایگاه‌ها از رأس هرم قدرت در سلطنت قاجار کمتر می‌شود، به همان نسبت به میزان دوسوگرایی‌ها (چه روان‌شناختی چه جامعه‌شناختی) افزوده می‌شود؛ چنان‌که گروه نخبگان مرکزی حکومت با داشتن کمترین فاصله از رأس هرم قدرت (شاهان) دارای بیشترین میزان دوسوگرایی‌ها بوده‌اند.

- پایگاه زنان و روحانیان و طبقه پایین جامعه میزان کمتری از دوسوگرایی را دارند. درباره پایگاه روحانیان می‌توان چنین استدلال کرد که این افراد (به‌جز روحانیان درباری) کمتر با رأس هرم قدرت ارتباط داشتند و گاهی نیز از مخالفان نظام حاکم و ارتباط با اروپاییان بودند؛ به همین علت سفرنامه‌نویسان کمتر با آن‌ها در ارتباط بودند. از سوی دیگر، به‌دلیل پابندی بیشتر به مسائل مذهبی از میزان دوسوگرایی کمتری برخوردار بوده‌اند. زنان نیز به‌دلیل ساختار ویژه دوره قاجار و اینکه کمتر زنی می‌توانست مورد مشاهده مرد نامحرم و از همه مهم‌تر فردی غریبه (مسافران انگلیسی) قرار گیرد، ویژگی‌های آنان از نظر مسافران دور مانده است.

- عرصه فرهنگی - سیاسی با ۳۹۲ مورد فراوانی و ۴۹/۷ درصد و عرصه فرهنگی - اجتماعی با ۱۷۱ مورد فراوانی و ۲۱/۷ درصد بالاترین میزان دوسوگرایی‌های مشاهده‌شده در دوره قاجار را به خود اختصاص داده‌اند و سپس عرصه فرهنگی - مذهبی با ۱۳۴ مورد فراوانی

و ۱۷ درصد و عرصه فرهنگی - نظامی با ۳۴ مورد فراوانی و ۴/۳ درصد دوسوگرایی‌های را از آن خود کرده‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد بیشترین میزان دوسوگرایی‌ها در میان طبقه بالای جامعه مشاهده می‌شود و حضور آن‌ها در عرصه فرهنگی - سیاسی تجلی می‌یابد. در مرتبه بعدی، بیشترین میزان دوسوگرایی‌ها به گروه متوسط و به‌طور کلی ایرانیان مربوط می‌شود که جایگاه این طبقه و پایگاه آنان در عرصه فرهنگی - اجتماعی تجلی می‌یابد. به این ترتیب، شاهد سرایت دوسوگرایی‌ها از رأس هرم به سمت قاعده آن هستیم.

• در مقایسه‌ای که بین هفت پادشاه دوران قاجاریه به‌عمل آمده است، بالاترین میزان دوسوگرایی در سفرنامه‌های انگلیسی به دوران ناصرالدین شاه قاجار برمی‌گردد که با داشتن ۳۸۵ مورد فراوانی و ۵۶/۱ درصد از دوسوگرایی‌های دوران قاجار را به خود اختصاص داده است. در مرتبه بعد به ترتیب دوران فتحعلی شاه قاجار با ۲۳۴ مورد فراوانی و ۲۹/۷ درصد، دوران احمد شاه قاجار (آخرین پادشاه قاجار) با ۶۲ مورد فراوانی و ۷/۹ درصد، دوران محمد شاه قاجار با ۵۱ مورد فراوانی و ۶/۵ درصد، مظفرالدین شاه با ۳۲ مورد فراوانی و ۴/۱ درصد و دوران محمدعلی شاه با ۲۵ مورد فراوانی و ۳/۲ درصد قرار دارند. دوران مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه کمترین میزان دوسوگرایی‌ها را دارند. دوران چهارساله حکومت آغامحمد خان قاجار - که دوران انتقال قدرت از زندیان به قاجاریان است - به جنگ و خونریزی برای کشورگشایی گذشت و ثباتی در اوضاع کشور وجود نداشت و از سوی دیگر مسافران هم در چنین اوضاع آشفته‌ای از سفر به ایران خودداری می‌کردند؛ به همین دلیل در این دوران اروپاییان سفرنامه‌ای ننوشتند یا اگر هم نوشتند، بسیار محدود و اندک است. بنابراین، پژوهش حاضر درباره دوسوگرایی در دوران سلطنت آغامحمد خان قاجار اطلاعاتی به‌دست نیاورده است.

• در دوران ناصرالدین شاه (از سال ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ ق نزدیک به ۵۰ سال)، در مقایسه با سایر پادشاهان، ارتباطات بیشتری با اروپاییان برقرار شد. امتیازهای بی‌شماری که در این دوران به انگلیسی‌ها داده شد، زمینه ارتباطات بیشتری را با این کشور فراهم کرد. به همین دلیل، آمدوشد سفیران و مسافران خارجی در زمان ناصرالدین شاه به ایران بیش از دوران پادشاهان دیگر است و پیامدهای آن را می‌توان در نوع ششم دوسوگرایی جامعه‌شناختی در قالب تقلید از سبک زندگی غربی‌ها مشاهده کرد. به این ترتیب، سفرنامه‌نویسان در دوران پادشاهی

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

ناصرالدین به بیشترین مشاهدات خود در زمینه‌های مختلف دست یافتند؛ در نتیجه بالاترین میزان دوسوگرایی را می‌توان به این دوره نسبت داد.

• از آنجایی که آغامحمد خان قاجار بیشترین سال‌های عمرش را به جنگ و لشکرکشی گذراند و توانست کل ایران را به تسخیر خود درآورد، برای برقراری ارتباط با کشورهای دیگر فرصتی پیدا نکرد. پس از او، فضای ارتباط با کشورهای اروپایی به‌ویژه فرانسه و انگلستان (به‌علت کشورگشایی‌های ناپلئون بناپارت و ترس انگلستان از او بر سر تسخیر هند) رونق یافت. به این ترتیب پس از عهد ناصری، دوران فتحعلی شاه قاجار بالاترین میزان دوسوگرایی‌ها را به خود اختصاص داده است.

• همان‌طور که آمار سفر انگلیسی‌ها به ایران نشان می‌دهد، از مجموع ۲۷ سفرنامه‌نویس، ۱۵ نفر یعنی ۵۵/۵ درصد دارای شغل سیاسی بودند. اگرچه سفرنامه‌نویسانی با عناوین غیرسیاسی به ایران آمده‌اند، در واقع اغلب به‌صورت پنهانی در حال انجام کارها و مأموریت‌های سیاسی بوده‌اند. به این ترتیب، سفیران به‌تناسب شغل و مأموریت خویش بیشترین رفت‌وآمد را به دربارهای شاهان و به‌تبع آن، عرصه فرهنگی - سیاسی (با فراوانی ۳۹۲ و درصد ۴۹/۷) داشته‌اند. با این حال، بسیاری از آنان با وجود مأموریت سیاسی یا نظامی بیشتر وقت خود را در بین مردم جامعه می‌گذرانند. بسیاری از دیگر سفرنامه‌نویسان حتی آنان که بیش از همه در دربارها به‌سر می‌بردند، در یک یا حتی دو سالی که در مسیرها و راه‌ها تا پایتخت رفت‌وآمد می‌کردند، بیشتر در میان مردم بودند؛ به این ترتیب بیشترین دوسوگرایی‌ها بعد از عرصه سیاسی - فرهنگی در عرصه فرهنگی - اجتماعی (با فراوانی ۱۷۱ و درصد ۲۱/۷) بوده است. همچنین، بعد از طبقات بالا (هیئت حاکم) (با فراوانی ۴۴۸ و درصد ۵۶/۸) طبقات متوسط (با فراوانی ۱۴۴ و درصد ۱۸/۳) و سپس پایگاه ایرانیان (با فراوانی ۱۴۱ و درصد ۱۷/۹) بالاترین میزان دوسوگرایی‌ها را داشته‌اند. همان‌طور که آمارها نشان می‌دهد، بیشترین دوسوگرایی‌های جامعه‌شناختی مشاهده‌شده از نظر آن‌ها، نوع پنجم با ۵۶/۱ درصد، نوع ششم با ۱۷/۲ درصد و نوع دوم با ۸/۲ درصد بوده است که به‌تبع انواع یادشده رفتار منحرفانه، مقلدانه و سازشکارانه، بالاترین میزان‌های دوسوگرایی روان‌شناختی به‌شمار می‌آیند. مسافران انگلیسی در طول سفر خود بیش از پیش شاهد رشوه (۲۳/۹ درصد)، توطئه و نیرنگ (۲۰/۵ درصد)، چاپلوسی (۱۷/۴ درصد)، تظاهر (۹/۵ درصد)، دروغ (۱۰/۴ درصد)، تقلید از عناصر معنوی فرهنگ (۶۵/۴

درصد)، میگزساری (۵۳/۱ درصد) و ترس از دست دادن منافع (مداهنه سیاسی) (۲۱/۱ درصد) بوده‌اند.

• نتایج به‌دست‌آمده در این تحقیق در چالش با گزارش‌های بسیاری از مورخان و نویسندگان و محققانی است که ویژگی‌های ساختار قدرت سیاسی قاجاریه را در سطح کلان بیان کرده‌اند. براساس رویکرد مورد استفاده در این تحقیق (نوع‌شناسی مرتون)، شرایط جامعه و ساختار قدرت قاجار عامل تلاش و تکاپوی افراد برای به‌دست آوردن خدماتی معین است. در این تکاپو، آن‌ها برای رسیدن به چنین خدماتی در به‌کارگیری و استفاده از منابع مشروع یا نامشروع حق انتخاب می‌یابند. اگرچه ساختار فرهنگی اهداف را تعیین می‌کند، ساختار فرهنگی - اجتماعی قدرت چارچوبی را فراهم می‌آورد که توزیع اجتماعی منابع یعنی اقتدار، قدرت، نفوذ و اعتبار اجتماعی در میان افراد شکل می‌گیرد. در چنین شرایطی است که مرتون با به‌کار بردن مفهوم دوسوگرایی جامعه‌شناختی «طیفی از انتخاب‌ها» را درمقابل شخص قرار می‌دهد که این انتخاب‌ها از نظر ساختار اجتماعی محدوده‌ای تعیین‌شده دارد؛ به این صورت که افراد از یک‌سو تحت تأثیر ارزش‌های اصلی جامعه‌ای قرار دارند که بر انتخاب اهداف مشروع و وسایل مشروع رسیدن به آن اهداف تأکید دارد و از سوی دیگر علاوه‌بر اینکه جامعه دوره قاجار (با سرگذشت تاریخی خاص) دارای ضعف در حاکمیت است، با محدودیت کسب منابع مشروع برای رسیدن به اهداف روبه‌روست و دارای ساختار قدرتی است که جز وسایل نامشروع برای رسیدن به اهداف را در بطن خود نپرورانده است. در این وضعیت است که افراد، به‌ویژه آن‌هایی که به رأس هرم قدرت نزدیک‌ترند، در معرض فشارهای چندجانبه از سوی ساختار اجتماعی و ساختار فرهنگی قرار می‌گیرند و ناهنجاری‌های کلان و یا ضد هنجاری خرد به‌تناسب بر نقش - رفتارها چیره می‌شود و انواع دوسوگرایی جامعه‌شناختی بروز می‌کند. در چنین اوضاعی، رفتارهای دوگانه (که بیشترین آن‌ها رفتارهای منحرفانه است) ابتدا در رأس هرم قدرت و سپس در قاعده هرم مشاهده می‌شود و سرانجام، در جامعه فراگیر می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. ambivalence
2. duality
3. Louis Althusser

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

۴. **Overdetermination**: آلتوسر این اصطلاح را که از روان‌شناسی وام گرفته و منظورش این است که برای هر حادثه و رویدادی نباید فقط به ذکر یک علت و عامل بسنده کرد؛ بلکه هر رویدادی برآیند مجموعه‌ای از عوامل گوناگونی است که در برهه‌ای خاص یا مقطعی مشخص با هم برخورد می‌کنند (فوران، ۱۳۷۷: ۱۶۸).

۵. در سال ۱۳۱۰ق/۱۱۷۴ش/۱۷۹۵م

۶. در سال ۱۳۴۴ق/۱۳۰۴ش/۱۹۲۵م

۷. رجوع کنید به: رحیم ریوفت، «راه نیافتن باورها به حوزه کنش و هنجارها»، نشریه فلسفه، کلام و عرفان، ش ۶ (تهران، ۱۳۷۵)، صص ۳۴۶-۳۶۲؛ محسن ابوترابی، «هنرهای تجسمی»، ترجمه نسیم مه‌رتبار، فرهنگ و هنر، ش ۶ (تهران، ۱۳۷۸)، صص ۱۵۲-۱۶۱؛ مجید محمدی، «احیای دین؛ تصورات و دوگانگی‌ها»، کیان، ش ۳۰ (تهران، ۱۳۷۵)، صص ۲۴-۳۱؛ اعظم راوردرد، «مقایسه نقش شغلی زنان و مردان متخصص»، پژوهش زنان، س ۲، ش ۲ (۱۳۸۳)، صص ۳۸-۵۳؛ مسعود چلبی و منصوره اعظم آزاده، «فقدان تناسب در ابعاد پایگاه اجتماعی و پیامدهای روانی و اجتماعی آن»، نامه علوم اجتماعی، ش ۱۶ (تهران، ۱۳۷۹)، صص ۳۱-۶۲؛ کیومرث کریمی، محمدعلی بشارت و عباس رحیمی‌نژاد، «بررسی رابطه سبک‌های دلبستگی و ابعاد شخصیت»، روان‌شناسی و علوم تربیتی، د ۲، ش ۳۷ (دانشگاه تهران، ۱۳۸۵)، صص ۳۶-۵۵؛ علیرضا محسنی و فریبا سیدان، «بررسی منشأ اجتماعی بیماری‌های افسردگی زنان»، پژوهش زنان، د ۲، ش ۲ (۱۳۸۳)، صص ۸۹-۱۰۲.

۸. از جمله زیباکلام، ۱۳۸۷؛ آبراهامیان، ۱۳۸۸؛ کاتوزیان، ۱۳۸۴ و ۱۳۷۲؛ طباطبایی، ۱۳۸۷؛ فوران، ۱۳۷۷؛ لمبتون، ۱۳۶۲، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹.

9. conflicting normative exdectations

10. oscillation of behaviors

11. conflict of Interests or value

12. immigrants

13. Marginal Man

۱۴. گونه‌شناسی (typology) تقسیم‌بندی و تنظیم داده با توجه به مشخصات آن‌ها و برپایه معیارهای خاص است. این معیارها ممکن است عینی، ساده و غیرمتعدد باشند (نظیر سن، جنس و نژاد) یا ذهنی (مانند ایدئولوژی، عقیده‌ای خاص و...). در همه علوم به‌ویژه علوم انسانی گونه‌شناسی اهمیت بسیار دارد (Sharma, 1992: 33).

۱۵. دورکیم در کتاب *قواعد روش جامعه‌شناسی* (۱۳۸۸)، و بر در کتاب *روش‌شناسی علوم اجتماعی* (۱۳۹۰)، زیمیل در مبحث صورت‌بندی (ر.ک: واندنبرگ، ۱۳۸۶) و گورویچ در اهمیت علمی مبحث نوع‌شناسی (ر.ک: ساروخانی، ۱۳۸۲) توضیح داده‌اند.

16. conflicting normative expectations
17. oscillatory of behavior
18. conflict of interests or of values
19. tolerance of behavior
20. conflict between several roles associated with a particular status
21. contradictory cultural values
22. defective of behavior
23. contradiction between the cultural structure and the social structure
24. deviant of behavior
25. differing sets of cultural values
26. Imitator of behavior
27. Stinchcombe

منابع

- آبراهامیان، پروانه (۱۳۸۸). *ایران بین دو انقلاب، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی*. ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- آرون، ریمون (۱۳۷۷). *مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی*. ترجمه باتر پرهام. تهران: علمی فرهنگی.
- آگبرن، ویلیام فیلدینگ و مایرنیم کف (۱۳۸۰). *زمینه جامعه‌شناسی*. ترجمه امیرحسین آریان‌پور. تهران: گستره.
- اتکینسون و دیگران (۱۳۸۸). *روان‌شناسی هیلگارد*. ترجمه مهدی معینی‌الدین و دیگران. تهران: رشد.
- اسپاروی، ویلفرد (۱۳۶۹). *فرزندان دریاری ایران*. ترجمه محمدحسین آریا لریستانی. تهران: قلم.
- استوارت، چارلز ادوارد (۱۳۸۵). *مأموریت رسمی با لباس میدل*. ترجمه علی کریمیان. تهران: [بی‌نا].
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه*. تهران: پیام.

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

– انصاف‌پور، غلام‌رضا (۱۳۶۳). *ایران و ایرانی به تحقیق درصد سفرنامه دوران قاجاریه*. تهران: زوار.

– اورسل، ارنست (۱۳۵۳). *سفرنامه اورسل*. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: طاووس.

– اورنسون، الیوت (۱۳۸۳). *روان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه دکتر حسین شکرشکن. تهران: رشد.

– باردن، لورانس (۱۳۷۴). *تحلیل محتوا*. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی‌دوزی سرخابی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

– بارنز، آکس (۱۳۷۳). *سفرنامه بارنز*. ترجمه حسن سلطانی‌فر. مشهد: مؤسسه آستان قدس.

– بازرگان، مهدی (۱۳۴۳). *سازگاری ایرانی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.

– بی، ازل (۱۳۸۱). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. ترجمه رضا فاضل. آج. تهران: سمت.

– براون، ادوارد (۱۳۷۱). *یک سال در میان ایرانیان*. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: صفار.

– برجیس، چارلز و ادوارد (۱۳۸۶). *نامه‌هایی از ایران (۱۸۲۸-۱۸۵۵)*. ترجمه حسین اصغر‌نژاد و معصومه جمشیدی. تهران: پژوهش.

– بروگش، هنریش (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*. ترجمه محمدحسین کردبچه. تهران: اطلاعات.

– بل، گرتروود (۱۳۶۳). *تصویرهایی از ایران*. ترجمه بزرگمهر ریاحی. تهران: خوارزمی.

– بوردیو، پیر (۱۳۸۱). *نظریه کنش: دلایل عملی و انتخاب عقلانی*. ترجمه مرتضی مردی‌ها. تهران: نقش و نگار.

– بیشوب، ایزابلا (۱۳۷۵). *از بیستون تا زردکوه بختیاری*. ترجمه مهراب امیری. تهران: آذران.

– پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.

– تاج‌بخش، احمد (۱۳۶۲). *سیاست‌های استعماری انگلیس در قبال ایران*. تهران: اقبال.

– جمیلی کهنه‌شهری، فاطمه (۱۳۸۲). *آمی‌والانس جامعه‌شناختی، وابستگی مقابل فرد و گروه و اجتناب از توصیه‌های بهداشتی*. رساله دکتری. رشته علوم اجتماعی. دانشگاه علامه طباطبایی. تهران.

– جوادی یگانه، محمدرضا و سیدضیاء هاشمی (۱۳۸۴). «تعارض نفع فردی و نفع جمعی (دوراهی اجتماعی) و عوامل مؤثر بر آن». *نامه علوم اجتماعی*. ش ۲۶. صص ۱۴۱-۱۷۴.

- _____ (۱۳۸۷). «نگاهی جدید به مناقشه فردگرایی و جمع‌گرایی بر جامعه‌شناسی». *نامه علوم اجتماعی*. ش ۳۳. صص ۱۳۳-۱۶۱.
- _____ جونز، سرهارفورد (۱۳۸۶). *خاطرات سرهارفورد جونز (روزنامه سفر خاطرات هیئت اعزامی انگلستان به ایران)*. ترجمه مانی صالحی. تهران: آگاه.
- _____ حسینی گلسفیدی آمنه و محمد کریمی زنجانی اصل (۱۳۷۵). «ناسازگاری در قدرت سیاسی، نگاهی گذرا به ساختار قدرت در ایران عصر قاجار». *مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. ش ۱۱۳ و ۱۱۴. صص ۹۹-۱۱۴.
- _____ حکیمی، محمود (۱۳۸۸). *تاریخ معاصر ایران در دوره قاجار*. تهران: نامک.
- _____ دارندورف، رالف (۱۳۷۷). *انسان اجتماعی: جستاری در باب تاریخچه، معنا و مقوله نقش اجتماعی*. تهران: نشر نی.
- _____ دورکیم، امیل (۱۳۶۶). *خودکشی*. ترجمه نادر سالارزاده. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- _____ رایبنو، هل (۱۳۶۵). *مازندران و استرآباد*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.
- _____ راولینسون، هنری (۱۳۶۲). *سفرنامه راولینسون*. ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند. تهران: آگاه.
- _____ راوردراد، اعظم (۱۳۸۳). «مقایسه نقش شغلی زنان و مردان متخصص». *پژوهش زنان*. س ۲. ش ۲. صص ۳۵-۳۸.
- _____ رایت، دنيسن (۱۳۸۵). *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها*. ترجمه کریم امامی. تهران: فرزانه.
- _____ رایس، کلارا کولیور (۱۳۸۳). *سفرنامه کلارا کولیور رایس (زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان)*. ترجمه اسدالله آزاد. تهران: کتابدار.
- _____ رایف، دانیل، استیفن لیبی و فردریک جی فیکو (۱۳۸۱). *کاربرد تحلیل محتوایی کمی در تحقیق*. ترجمه مهدوخت بروجردی. تهران: سروش.
- _____ رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۲). *روش‌های خاص تحقیق*. تهران: گنجینه.
- _____ روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۲). *زمینه فرهنگ‌شناسی*. تهران: عطار.
- _____ زیباکلام، صادق (۱۳۷۸). *سنت و مدرنیته، ریشه‌یابی علل اصطلاحات و نوسازی عصر قاجار*. تهران: روزنه.
- _____ (۱۳۸۷). *ما چگونه ما شدیم؟ ریشه‌یابی علل عقب‌ماندگی در ایران*. تهران: روزنه.

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

- ساروخانی، باقر (۱۳۸۲). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. ج ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ساریخانی، عادل (۱۳۷۸). *جاسوسی و خیانت به کشور*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۶۳). *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا یازده هزار میل در ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: لوحه.
- ستوده، هدایت‌الله (۱۳۸۳). *آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات)*. تهران: آوای نور.
- سمیعی اصفهانی (۱۳۸۹). «جامعه قدرتمند، دولت ضعیف، تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت جامعه در ایران عصر قاجار». *فصلنامه سیاست مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*. ۳۸د. ش ۳. صص ۱۱۷-۱۴۳.
- سویچ لندور، آرنولد (۱۳۸۸). *اوضاع سیاسی-اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در عصر مشروطیت، در سرزمین آرزوها*. ترجمه علی‌اکبر عبدالرشیدی. تهران: اطلاعات.
- سیدان، فریبا (۱۳۸۳). «چندگانگی پایگاه اجتماعی-اقتصادی زنان و بیماری‌های روانی». *پژوهش زنان*. س ۲. ش ۳. صص ۳۱-۶۰.
- شیل، لیدی (۱۳۶۲). *خاطرات همسر وزیرمختار انگلیس به دربار ایران*. ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: نو.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله (۱۳۸۷). *آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی)*. تهران: سمت.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۷). *زوال اندیشه سیاسی در ایران، گفتار در مبانی نظری انحطاط ایران*. تهران: کویر.
- غفاری‌هشجین، ایرج (۱۳۸۲). «نقش نیروهای بیگانه و گسترش توطئه در ایران، از مشروطیت تا انقلاب اسلامی». *مجله اطلاعات اقتصادی سیاسی*. ش ۱۹۱ و ۱۹۲.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۶). *سلسله مباحث مربوط به روحیات ایرانیان جلسات ۱ تا ۲۲*. تهران: بنیاد فرهنگی مهندس بازرگان.
- فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۶). *سفرنامه فریزر «معروف به سفر زمستانی»*. ترجمه منوچهر امیدوی. تهران: توس.

- فقیه حقانی، موسی و موسی نجفی (۱۳۸۷). *تاریخ تحولات سیاسی ایران: بررسی مؤلفه‌های دین، حاکمیت، مدنیت*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ.
- فرمهبینی فراهانی، مریم (۱۳۸۷). *تحلیل روش‌های بازنمایی ارزش‌ها در وبلاگ‌های نویسندگان فارسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا. تهران.
- فلانندن، اوژن (۱۳۵۶). *سفرنامه اوژن فلانندن به ایران*. تهران: اشرافی.
- فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات سیاسی ایران از صفویه تا انقلاب اسلامی*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- فوربز لیث، فرانسیس (۱۳۶۶). *کیش و مات، خاطرات مباشر انگلیسی سردار اکرم*. ترجمه حسین ابوترابیان تهران: اطلاعات.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۲). *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*. ترجمه نفیسی و غریبی. تهران: نشر مرکز.
- _____ (۱۳۸۴). *تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران*. ترجمه علی‌رضا طیب. تهران: نشر نی.
- کتبی، مرتضی و میشل ویلت (۱۳۵۶). «بررسی روش‌های تحقیقی غرب در برخورد با مسائل روان‌شناسی اجتماعی ایران». *نامه علوم اجتماعی*. ۲۵. ش ۳.
- کدی، نیکی (۱۳۷۵). *ریشه‌های انقلاب ایران*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ج ۱ و ۲. تهران: علمی فرهنگی قدس.
- کریپندورف، کلوس (۱۳۸۳). *تحلیل محتوای کیفی: مبانی روش‌شناسی*. ترجمه هوشنگ نایبی. تهران: نشر نی.
- کریمی، کیومرث (۱۳۸۴). «بررسی رابطه سبک‌های دلبستگی و ابعاد شخصیت». *مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی*. ۲۵. صص ۳۷-۵۵.
- کریمی، یوسف (۱۳۷۹). *نگرش و تغییر نگرش*. تهران: ویرایش.
- کلاین برگ، اتو (بی‌تا). *روان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه علی‌محمد کاردان. تهران: اندیشه.

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

- کمبل، جان (۱۳۸۴). *دو سال آخر: یادداشت‌های روزانه سرجان کمبل*. ترجمه ابراهیم تیموری. ج ۱ و ۲. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). *سفرنامه کمپفر به ایران*. ترجمه کیکاوس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- کوزر، لوئیس آلفرد و برنارد روزنبرگ (۱۳۷۸). *نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناختی*. ترجمه فرهنگ ارشاد. تهران: نشر نی.
- کوزر، لوئیس (۱۳۷۷). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*. ترجمه محسن محلائی. تهران: علمی.
- گاسپار، دروویل (۱۳۶۸). *سفرنامه دروویل*. ترجمه جواد حجی. تهران: گوتنبرگ.
- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیوند. تهران: نشر مرکز.
- گروترز، چارلز (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی مرتون*. ترجمه زهره کسای. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- گوینو، ژوزف آرتور (۱۳۸۷). *سه سال در ایران*. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: نگارستان کتاب.
- گولد، جولیوس و ویلیام کولب (۱۳۷۶). *فرهنگ علوم اجتماعی*. ویراستار محمدجواد زاهدی مازندرانی. تهران: مازیار.
- لافتوس، ویلیام کنت (۱۳۸۵). *سفرنامه پژوهشی سرهنگ لافتوس، نخستین کاوشگر شوش*. ترجمه عباس امام. تهران: شادگان.
- لایارد، سراستن هنری (۱۳۶۷). *سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران*. ترجمه مهرباب امیری. تهران: وحید.
- لمبتون، کاترین سویین آن (۱۳۶۲). *مالک و زراع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی فرهنگی.
- _____ (۱۳۷۵). *ایران عصر قاجار*. ترجمه سیمین مصیحی. تهران: جاودان فرد.
- _____ (۱۳۷۹). *نظریه دولت در ایران*. ترجمه چنگیز پهلوان. تهران: آزاد.
- مارشال، کاترین و گرچن ب. راس‌من (۱۳۹۰). *روش تحقیق کیفی*. ترجمه سیدمحمد اعرابی. تهران: پژوهش‌های فرهنگی.

- مارکس، کارل (۱۳۸۷). *دست‌نوشته‌های اقتصادی و فلسفی ۱۸۴۴*. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: آگه.
- _____ (۱۳۸۸). *نقدی بر اقتصاد سیاسی*. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: آگه.
- مارکس، کارل و انگلس (۱۳۸۸). *مانیفست حزب کمونیست*. ترجمه مسعود صابری. تهران: طلاس پستو.
- مارکوز، هریب (۱۳۵۹). *انسان تک‌ساختی*. ترجمه محسن مؤیدی. تهران: پایا.
- مارلت، جی. و آلن و مارتا آپری (۱۳۷۱). *روان‌شناسی تقلید و الگوگزینی*. ترجمه سیامک مهجور و پروین غیایی جهرمی. شیراز: راهگشا.
- محسنی، منوچهر و فریبا سیدان (۱۳۸۳). «بررسی منشأ اجتماعی بیماری‌های افسردگی زنان». *پژوهش زنان*. ۲. صص ۸۹-۱۰۲.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۹). *بررسی آگاهی، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی در ایران*. تهران: معاونت پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد.
- _____ (۱۳۸۲). *بررسی آگاهی، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی در ایران*. تهران: معاونت پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد.
- محقق قزوینی (۱۳۶۹). *مجموعه‌مقالات خاستگاه تاریخی ایل قاجار*. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). *مجموعه آثار*. ج ۱۷. تهران: صدرا.
- مک گرگر، سی.ام (۱۳۶۶). *شرح سفری به ایالات خراسان*. ترجمه مجید مهدی‌زاده. ج ۱. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۶۸). *شرح سفری به ایالات خراسان و شمال شرقی افغانستان*. ترجمه اسدالله توکلی طیبی. ج ۲. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مک‌نیل، جان (نسخه خطی). *چگونگی ساخت قنات توسط ایرانیان*. تهران: کتابخانه ملی.
- مکین روز، الیزابت (۱۳۷۳). *با من به سرزمین بختیاری بیایید*. ترجمه مه‌راب امیری. تهران: آنزان.
- مک‌نزی، چارلز فرانسیس (۱۳۵۹). *سفرنامه شمال*. گزارش اولین کنسول انگلیس در رشت. ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مانی). تهران: گستره.

نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در ... _____ فاطمه جمیلی کهنه‌شهری و همکار

- ملک‌م، جان (۱۳۶۲). *تاریخ ایران*. ترجمه میرزا اسماعیل حیدر. تهران: یاوولی.
- منصور، محمود و پریخ دادستان (۱۳۷۵). *دیدگاه پیاژه در گستره تحول روانی*. تهران: بعثت.
- _____ (۱۳۶۹). *تربیت به کجا ره می‌سپارد*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- منصور، محمود (۱۳۷۸). *روان‌شناسی ژنتیک: تحول روانی از تولد تا پیری*. تهران: سمت.
- موریه، جیمز (۱۳۸۶). *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمه ابوالقاسم سری. ج ۱ و ۲. تهران: توس.
- مهמיד، محمدعلی (۱۳۶۱). *پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران از هخامنشیان تا پایان قاجاریه*. تهران: میترا.
- میردال، گونار (۱۳۶۶). *درام آسیایی*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: امیرکبیر.
- نائیبیان، جلیل (۱۳۷۲). *روابط ایران با دول خارجی در دوران قاجاریه*. تهران: فردابه.
- نراقی، حسن (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی خودمانی*. تهران: اختران.
- نجفی، موسی و موسی نجفی حقانی (۱۳۸۷). *تاریخ تحولات سیاسی ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نفیسی، سعید (۱۳۶۴). *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر (از آغاز سلطنت قاجار تا پایان جنگ نخستین با روسیه)*. تهران: بنیاد.
- واندنبرگ، فردریک (۱۳۸۶). *جامعه‌شناسی جرج زیمل*. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: توتیا.
- وبر، ماکس (۱۳۷۱). *اخلاق پرستان و روح سرمایه‌داری*. ترجمه عبدالمعبود انصاری. تهران: سمت.
- _____ (۱۳۸۷). *دین، قدرت، جامعه*. ترجمه احمد تدین. تهران: هرمس.
- ویلز، چارلز جیمز (۱۳۶۸). *سفرنامه دکتر ویلز، ایران در یک قرون پیش*. ترجمه غلامحسین قراگزلو. تهران: اقبال.
- ویلسن، ارنولد تالبوت (۱۳۶۳). *سفرنامه ویلسن یا تاریخ سیاسی، اقتصادی جنوب‌غربی ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: وحید.
- هاردینگ، آرتور (۱۳۷۰). *خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. تهران: کیهان.

- هاشمی شاهرودی، محمود (۱۳۸۷). *فرهنگ فقه، مطابق مذهب اهل بیت علیه‌السلام*. قم: مؤسسه دایرةالمعارف.
- هالینگبری، ویلیام (۱۳۶۳). *روزنامه سفر هیئت سرجان ملکم به دربار ایران در سال‌های ۱۷۹۹-۱۸۰۰*. ترجمه امیر هوشنگ امینی. تهران: کتابسرا.
- هنت، جورج هنری (۱۳۶۲). *جنگ ایران و انگلیس در سال ۱۲۷۳*. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: دنیای کتاب.
- هولستی، ال.ار (۱۳۷۳). *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*. ترجمه نادر سالارزاده امیری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بیت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵). *سفرنامه خراسان و سیستان*. ترجمه قدرت‌الله روشن زعفرانلو و مهرداد رهبری. تهران: یزدان.
- Breiner, Maryjo, W.G.K Stri Zek, A.R. Long (2004). "Approaching Abidance". *Alchol Research & Health*. by the Educational Publishing Foundation. Vol. 18. No. 2. Pp. 148-159.
- Cocker, Ham & G. William (Ed.) (2001). *The Blac Well Companion to Medical Sociology*. Oxford: Blackwell Publeshers Ltd. 108 Cowley Road Oxford B5736 2001 306.4H 61Ddc21 00±033714 British Library.
- Connidis, Ingrid Arnet & Mc Mullin (2002). "Sociological Ambivalence & Family Ties: A Critical Perspective". *Journal of Marriage and Family*. 64: 3. Pp. 558-567.
- Coser, Rose Laud (1966). "Role Distance, Sociological Ambivalence and Transitional Status". *American Journal of Sociology*. 92: Pp. 412-440.
- Fingerman, K.L., E.L. Hay & K.S. Birditt (2004). "The Best of Ties, the Worst of Ties: Close, Problematic, and Ambivalent Social Relationships". *Journal of Marriage and Family*. 66. Pp. 792-808.

- Fingerman, KiRa & S. Birditt (2004). "The Best Problematic, and Ambivalent Social at Marriage and Family". Giving to Beggars' Sociological Research Online, Vol. 5. No. 1.
- Bauman, Zygmunt (1991). *Midernity & Ambivalence in Prison*. David price, Vol. 17 (2). Pp. 37-45.
- Hughes, Everett G. (1945). "Dilemmas & Contradictions of Status" in R.K. Merton (1976). *The American Journal of Sociology*. Pp. 353-59.
- Ian McIntosh & Angus Erskine (2000). "'Money for Nothing?' Understanding library.ut.ac.ir
- Merton, Robert K. (1976). *Sociological Ambivalence & Other Essays*. New York: Free Press, esp.
- _____ (1957). *Social Theory & Social Structure*. New York: Free Press.
- _____ (1959). *Social Conformity, Deviation & Opportunity Structures* in R.K. Merton (po.cit). 110.
- Ory, Marica G. & D. M Cox (1994). "Forging ahead: Linking Health and Behavior to Improve Quality at Life in Olden Peapol". *Social Indicators Academia Publisher*. Oxford English dictionary. 1989.
- Roginsky, Dina (2006). "Nationalism and Ambivalence: Ethnicity, Gender and Folklore as Categories of Otherness". *Patterns of Prejudice*. 40: 3. Pp. 237- 258.
- Sharma, R.O. (Ed.) (1992). *Encyclopedic Dictionary of Sociology*. New Delh: Anmo Publications.
- Smelser, Neil (1998). *The Rational and Ambivalence in the Social Science, American Sociological Review*. New York: Free Press.
- Weingardt, Kenneth R. (2000). Viewing Ambivalence from a Sociological Perspective: Implications for Psychotherapist, *Psychotherapy*. Vol. 37 No. 4.

- Willson, A.E., K.M. Shuey & G.H. Elder (2003). "Ambivalence in the Relationship of Adult Children to Aging Parents and In-Laws". *Journal of Marriage and Family*. 65: Pp. 1055-1072.